Μνήμων

Τόμ. 11 (1987)

1848: ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΔΡΑΝΕΙΕΣ (με αφορμή δύο μελέτες)

ΕΛΛΗ ΣΚΟΠΕΤΕΑ

doi: [10.12681/mnimon.610](https://doi.org/10.12681/mnimon.610)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΚΟΠΕΤΕΑ Ε. (1987). 1848: ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΔΡΑΝΕΙΕΣ (με αφορμή δύο μελέτες). *Μνήμων*, 11, 287-310. <https://doi.org/10.12681/mnimon.610>

1848: ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ
ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΔΡΑΝΕΙΕΣ

(μὲ ἀφορμὴ δύο μελέτες)

Κατὰ κανόνα, παντοῦ καὶ πάντα, ὁ ἱστορικὸς ἔρχεται τελευταῖος — νὰ ἐκμαιεύσει τὸ «δὲν ἐκπλήσσει» ἀπὸ τὸ τετελεσμένο γεγονός. Ἐφ' ὅσον κάτι ἔχει συμβεῖ, καμιά ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις του δὲν ἐπιτρέπεται νὰ τὸ ὑπονομεύσει, καὶ ὁ ἱστορικὸς ἀναλαμβάνει νὰ ἐπαναφέρει στὴν τάξιν ἓνα χαῶδες συνονθύλευμα «παράγοντων» καὶ «συγκυριῶν». Ἡ ἐπέμβαση βοηθεῖ ἢ ὄχι στὴ διαλεύκανση τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ ἐπιπλέον συνιστᾷ αὐτὴ καθ'αυτὴ ἓνα ἱστορικὸ προηγούμενο, ἓνα εἶδος προδιαγραφῆς γιὰ τὰ ὅσα θὰ ἐπακολουθήσουν. Δεσμεύει τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξιν ὁ ἱστορικὸς, δέσμιος ὄντας ὁ ἴδιος: διότι δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ξέρει τὴ συνέχεια — καὶ τίποτε πέραν τῶν ἡμερῶν του —, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ξέρει ὅτι γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ παρελθόντος τὰ μόνα του μέσα εἶναι ὑλικά δομήσεως τοῦ παρόντος — καὶ ὁ μόνος του ἀντιπερισπασμός, ἡ ἴδια ἡ ἱστορία. Προφητεύει, τὸ πολὺ, γνωστὰ μελλούμενα: ὅμως κι αὐτὸ ἀκροβατώντας, στὸ ἀεικίνητο «τώρα» τῆς σύνταξης τῆς ἱστορίας. Κάθε τετελεσμένο μετατρέπεται ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν σὲ ἀνοιχτὴ ὑπόθεση, κάθε ἱστορικὸς εἶναι ἀπὸ μιὰν ἀποψὴ δημιουργὸς ἐκκρεμοτήτων.

Οἱ ἐκκρεμότητες, βέβαια, προσγειώνονται — ἀρκεῖ νὰ ἀποδοθεῖ ἀναγκαιότητα στὰ ἀναμενόμενα, στόχος στὰ παρελθόντα. Σήμερα, πού οἱ ἐκμυστηρεύσεις τῆς θείας Πρόνοιας ἔχουν ὅσο καὶ νὰ 'ναι ἀραιώσκει, ἐπικρατοῦν οἱ ἀναφορὲς σὲ λίγο ἢ πολὺ αὐτοσχέδιες νομοτέλειες. Ἀλληλοσυγκρουόμενες, ἴσως, ὥστε νὰ παραβλέπεται πόσο εὐθραυστὴ εἶναι κάθε βεβαιότητα: ὅταν τὸ παρελθὸν νουτετεῖ τὸ παρὸν μὲ παραδείγματα ἀπὸ τὸ μέλλον. Ἀλλὰ καὶ γενικὰ «φιλάνθρωπε», ὥστε νὰ παραβλέπεται πόσο πρόσφατὴ εἶναι ἡ ὅλη ὑπόθεση: μὲ ρίζες ἐξίσου ὁρατὲς ὅσο καὶ οἱ ρίζες τῆς σύγχρονης ἱστορικῆς ἐπιστήμης.

Δὲν θὰ χρειαστεῖ πράγματι νὰ πᾶμε πολὺ πίσω γιὰ νὰ ἐντοπίσουμε πῶς, πότε, ἐγινε αὐτόνότητὴ ἡ ἀποψὴ ὅτι ἐνιαίᾳ κατεύθυνση ἀκολουθοῦν, ἢ ὀφείλουν νὰ ἀκολουθήσουν, οἱ κοινωνίες ὅλου τοῦ κόσμου. Θὰ σταθοῦμε στὶς ἐπαναστάσεις τῶν νεότερων χρόνων — μᾶλλον, στὸν βραδυφλεγῶς, τελικὰ, ἐκρηκτικὸ συνδυασμὸ τῶν ἀναγκῶν τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ τῆς ἀστικῆς τάξης (πού παίρνει αἰῶνες γιὰ νὰ ξεθυμάνει, μόλις στὰ 1848). Θὰ σταθοῦμε, ἐπομένως, καὶ στὴν ἀνάδυση τῆς Εὐρώπης ὡς πρωταγωνιστῇ στὸ ἱστορικὸ προσκήνιο, καὶ στὴ διάδοσιν τοῦ δυτικοῦ λόγου ὡς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης. Ἄν οἰκοδομήθηκε ἓνα «παγκόσμιο» σύστημα πού ἔδωσε τέλος στὴν εὐρωπαϊκὴ παν-

τοκρατορία, ἂν ἡ «ἀνάπτυξη» πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τὴν θριαμβικὴ «πρόοδο» τοῦ περασμένου αἰώνα, ὅμως τὰ κλειδιά τῆς «παγκοσμιοῦτητας» τὰ κρατᾷ πάντα ἡ Εὐρώπη, ἐκείνη ἡ Εὐρώπη, ποὺ ὡς χθὲς ἀκόμα ὄριζε τὶς τύχες τῶν λαῶν καὶ στὸ παρὸν καὶ στὸ παρελθὸν καὶ στὸ μέλλον τους.

Ἀφηρημένη ἔννοια, πλέον, καὶ ὄχι γεωγραφικὴ ὄντοτητα: Προβλήματα ἐγείρονται ἤδη στὸ στήσιμο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κορμοῦ, λόγῳ τοῦ κάπως ἀκατάστατου χαρακτῆρα αὐτοῦ ποὺ ἐννοοῦμε ὡς εὐρωπαϊκὸ πολιτισμό. Θὰ συμπεριληφθοῦν, π.χ., ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ ἡ Βρετανικὴ αὐτοκρατορία, θὰ μείνουν ἀπ' ἑξῶ οἱ χθεςινοὶ Νεοέλληνες καὶ οἱ ἀρχαῖοι Κέλτες. Προβληματικότερη, ἡ «περιφέρεια» τῆς Εὐρώπης: οἱ μικροὶ λαοί, οἱ τρόποι μὲ τοὺς ὁποίους οἱ ἱστορίες τους ἐντάσσονται αὐτοδύναμα ἢ συγχωνεύονται σὲ μιὰ κοινὴ εὐρωπαϊκὴ ἱστορία. Ξέρουμε ὅτι ἡ ἐπίδραση ποὺ ἀσκήθηκε ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε «ἀνεπτυγμένη» στὴν ἐκάστοτε, ἢ πάντα, «καθυστερημένη» Εὐρώπη εἶναι ἄλλης τάξεως ἀπὸ ἐκείνην ποὺ ἀσκήθηκε στὸν ὑπόλοιπο κόσμον. Ἄν ὅμως προχωρήσει κανεὶς στὴν ἀναζήτησιν ἐνιαίων κριτηρίων ποὺ θὰ συνένωναν τὰ δύο ἄκρα — πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλὴ γειτονία ἢ τὴν ὀριοθέτηση ἀπὸ τὴν ἀνάποδὴ (ποῦ σταματᾷ ἡ ἐπιρροή, ποῦ ἀρχίζει ὁ ἱμπεριαλισμός) — οἱ ἐπιλογὲς παραμένουν περιορισμένες. Εἴτε θὰ στραφεῖ στὸν χῶρον τῆς ἰδεολογίας, διανοίγοντάς της διόδους διάδοσης ποὺ καθιστοῦν ἀπλούστατα περιττὴ τὴν συστοιχία της μὲ τὶς «κοινωνικο-οικονομικὲς συνθῆκες»: εἴτε θὰ προσπαθῇ νὰ ἀναστηλώσει τὸ εὐρωπαϊκὸ σῶμα μὲ μόνον ὁδηγὸ τὰ τραύματά του: τὸν φόρον αἵματος δηλαδὴ ποὺ καταβλήθηκε ἀπὸ διάφορες πλευρὲς γιὰ μιὰ κατὰ τεκμήριο κοινὴ ὑπόθεση (κατὰ τεκμήριο — καθὼς ὁ πιὸ ἀκόρεστος, ἴσως, καρπωτῆς αὐτοῦ τοῦ φόρου εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη)· καὶ πάλι, συνεπῶς, ὁ λόγος γιὰ τὶς ἐπαναστάσεις τῶν νεότερων χρόνων.

Οἱ δύο προοπτικὲς συγκοινωνοῦν μεταξὺ τους. Ἐνῶ, π.χ., μπορούμε νὰ ἀποκαταστήσουμε κοινὰ συμφραζόμενα στὸ γαλλικὸ 1789 καὶ στὴν ἀγγλικὴ δεκαετία τοῦ 1640, θὰ ἦταν ἀδιανόητὴ ἡ ἀναγωγὴ τοῦ ἐλληνικοῦ 1821 στὴν ἀγγλικὴ ἐπανάσταση, ὅσο αὐτόματα ἀναγνωρίζεται ἡ συγγένειά του μὲ τὴν γαλλικὴ. Τὸ ὅτι ἡ ἀγγλικὴ δὲν ἀνῆλθε στὴν περιωπὴ «παραδειγματικῆς» γιὰ τὴν καθυστερημένη Εὐρώπη ἐπανάστασης ὀφείλεται μὲν στὶς τόσες ἰδιорρυθμίς τῆς ἀγγλικῆς κοινωνίας ἢ στὴν ἀκτινοβολία τοῦ γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ σὲ κάτι ἀκόμα: Στὴ Γαλλία καὶ συνειδητῇ ἐξαγωγὴ ἐπανάστασης ἔχουμε, καὶ ὀργανωμένη ἐξαγωγικὴ δύναμις, τὸν ἐπαναστατικὸ στρατὸ — καὶ τὴ μοιραία σύγχυση ἐπανάστασης καὶ αὐτοκρατορίας ποὺ, εἰρωνικά, διευκολύνει τὴν ἐξαγωγή. Ἐννοεῖται ὅτι τὰ συνθήματα ἐξάγονται ἀνετότερα ἀπ' ὅ,τι οἱ κοινωνικὲς κλπ. προϋποθέσεις. Ὅταν ὁ ἀστὸς περιβλήθηκε τὸ ἔνδυμα τοῦ πατριώτη, ἀντιλήφθηκε ὅτι δὲν ἐπρόκειτο εὐκόλα νὰ κλέψει τὴν παράσταση.

Γνήσιο καὶ ὄχι νόθο παιδί τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης, ὁ «χωρὶς ἀστική

ταυτότητα πατριώτης» συνοδεύει τὴν βαθμιαία μεταλλαγή τῆς ἐπανάστασης ἀπὸ κοινωνικῆς σὲ ἐθνικῆς, ὅσο βαδίζουμε πρὸς ἀνατολάς. Οἱ κοινωνίες ποὺ σαρώθηκαν ἀπὸ τοὺς πολέμους ἢ ποὺ ἔστω ἤκουσαν τὰ ἐπαναστατικὰ μηνύματα βρίσκονταν σὲ διαφορετικὰ στάδια ἀνάπτυξης — ἡ διαπίστωση ἔχει διεισδύσει πιά σ' ὅλα τὰ ἐγγειρίδια — καὶ θεωρητικὰ κάθε ἐπανάσταση ποὺ ἔπεται τῆς γαλλικῆς εἶναι εἴτε πρόωρη εἴτε δικαίως καθυστερημένη. Κι ἂς μένει διφορούμενη ἡ φύση τῆς καθυστέρησης: ἄργουν νὰ ὀριμάσουν τὰ (κοινὰ) προβλήματα, ἢ ἄργεῖ νὰ φθάσει ἡ δυτικὴ ἐπίδραση, ἢ καὶ τὰ δύο; Γιὰ τοὺς μικροὺς λαοὺς τῆς Εὐρώπης, κάθε βῆμα πρὸς τὴν κατεύθυνση ποὺ ὑποδεικνύει ἡ Δύση, εἶναι ταυτόχρονα καὶ δική τους καὶ ξένη ὑπόθεση.

Ἰδέες ἐξακολουθοῦν νὰ ἐξάγονται, ἀλλὰ ἐξαγωγή ἐπανάστασης δὲν ἐπαναλαμβάνεται τὸν 19ο αἰώνα· θὰ πρέπει νὰ περιμένουμε ὥς τὴν ρωσικὴ γιὰ κάτι ἀπόμακρα παρεμφερές. Ἔχουμε, ἀντίθετα, τὸ 1848, ποὺ φαίνεται νὰ ἀνατρέπει τὶς χρονικὲς προτεραιότητες, μ' ἓναν βίαιο συντονισμό ἐθνικῶν καὶ τοπικῶν ἱστοριῶν: σύγχρονο ζέσπασμα ἐπαναστατικῶν κινήματων ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη τῆς Εὐρώπης, ποὺ ἀκολουθοῦν συγκρίσιμη πορεία καὶ καταλήγουν στὰ ἴδια. Ἀνισὲς ἔκτασης καὶ σημασίας, ἀλληλένδετα ἢ αὐτοφύη, τὰ πενήντα καὶ πλέον κινήματα αὐτῆς καὶ τῆς ἐπόμενης χρονιάς, ἀποτελοῦν τὴν πρώτη καὶ τελευταία γενικὴ ἐπανάσταση στὴν Εὐρώπη, ὅπου ἐνεργοποιοῦνται στὸ ἑπικρο κοινὰ αἰτήματα, ἰδιαιτερότητες, ἀμοιβαῖα πρότυπα.

Ταραχές ζέσπασαν καὶ στὰ δικὰ μας τὰ μέρη, στὸ ἑλληνικὸ κράτος καὶ στὴν Κεφαλονιά, καὶ μὲ τὴν οἰκεία φόρμουλα τῆς «ἀπήχησης» ἢ τοῦ «ἀντικτύπου» ἔχουν σιωπηρὰ καθιερωθεῖ ὡς ἑλληνικὴ συμμετοχὴ στὸ εὐρωπαϊκὸ 1848. Γιὰ τὴν ἰδεολογικὴ συγγένεια, ἐπισημαίνονται φύλλα ἐφημερίδων, πτυχία ξένων πανεπιστημίων. Καταγράφονται συνθήματα, δεῖπνα, διαδηλώσεις. Ἐπινοοῦνται νόμοι τῆς φύσης: «ὅπως εἶναι ἐπόμενο, οἱ Ἕλληνες δὲν ἔμειναν ἀσυγκίνητοι» κλπ., καὶ ἐπιστημονικὰ δίπορτα: ἡ θαυμαστὴ ιδιότητα ὅλων ἀνεξαιρέτως τῶν φαινομένων νὰ προσαρμόζονται, νὰ ἐγκλιματίζονται στὶς τοπικὲς συνθῆκες, στὶς ἐθνικὲς ἰδιαιτερότητες. Μπορεῖ ὅμως ἡ «ἀπήχηση», ἔτσι αὐτονόητα, νὰ συνδέσει γεγονότα μὲ γεγονότα — τὰ εὐρωπαϊκὰ μὲ τὰ ἑλληνικά; Μποροῦν «ιδέες», ἀποκολλημένες ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τῆς προέλευσης καὶ μετέωρες στὴν ὑποδεχόμενη πραγματικότητα, νὰ προκαλέσουν κοινωνικὴ ἀναταραχὴ; Ἄν οἱ συνθῆκες εἶναι ὀριμες; ἀλλὰ ὀριμες πρὸς τί. Ἄν οἱ «φορεῖς» εἶναι ἀποφασισμένοι; ἀλλὰ γιὰ νὰ κάνουν τί. Ἔχει καίρια σημασία ἐδῶ ἡ ὑπτικὴ γωνία ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ δεῖ κανεὶς τὰ πράγματα. Ἡ ἀπλὴ χρονικὴ σύμπτωση ἀδυνατεῖ ἀπὸ μόνη της νὰ ἐξασφαλίσαι στὰ ἑλληνικὰ γεγονότα εὐρωπαϊκὴ αἵγλη. Ἀλλὰ καὶ ἐπιβάλλει τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ γενικοῦ προβλήματος, διότι, εἰ μὴ τι ἄλλο, τέτοιες χρονικὲς συμπτώσεις εἶναι σπάνιες στὴν νεότερη ἑλληνικὴ ἱστορία. Τὸ πρόβλημα εἶναι: πῶς θὰ ἐνταχθεῖ ἡ ἑλληνικὴ στὴν εὐρωπαϊκὴ ἱστορία; Τοποθετώντας αὐθαίρετα τὶς ἐλλαδικὲς ἀν-

ταρσίες καὶ τὶς ἐξεγέρσεις τῆς Κεφαλονιάς στὴν οὐρὰ τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπανάστασης, ἀποδυναμώνουμε, ἐνδεχομένως, τὴ θέση τους μέσα στὰ φυσικὰ τους συμφραζόμενα. Προκειμένου δηλαδή νὰ ἐντάξουμε μιὰ χρονιά, κινδυνεύουμε νὰ ἀφήσουμε ἀνένταχτες δεκαετίες. Τὰ φυσικὰ συμφραζόμενα τοῦ ἐλληνικοῦ 1848 εἶναι, πρὶν ἀπὸ ὅτιδήποτε ἄλλο, τὸ ἐλληνικὸ 1847 καὶ τὸ ἐλληνικὸ 1849.

Ἄν ἀγνοήσουμε τὶς παντοδύναμες ἀδράνεις τῆς ἱστοριογραφίας, ἔτοιμη συνταγὴ «ἐνταξης» δὲν ὑπάρχει. Ἀλλὰ καὶ τὸ εὐρωπαϊκὸ πλαίσιο εἶναι δύσκολο νὰ προκύψει ἀπὸ τὶς στερεότυπες προτροπὲς κουρασμένων ἀνθρώπων: βλέπε «ἐνδεικτικά», «προχειρώς». Μιὰ παρέκβαση γιὰ τὸ ἴδιο τὸ εὐρωπαϊκὸ 1848 θὰ ἦταν χρήσιμη σ' αὐτὴ τὴ θέση.

Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1848 εἶναι ὁμολογουμένως *στριγνή*. Ἐπανάσταση ἢ ἐπαναστάσεις; Ἡ πρώτη εἰκόνα ποὺ ἀποκομίζει κανεὶς ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἀνάγνωση τῶν γεγονότων εἶναι ἡ εἰκόνα μιᾶς ἐμπόλεμης Βαβέλ. Ὅλη ἡ Εὐρώπη στὰ ὅπλα — ὅλα τὰ συνθήματα στὸν ἀέρα. Προβλήματα ποὺ ἡ κάθε κοινωνία ἀντιμετώπιζε ἢ καὶ προετοίμαζε γιὰ λογαριασμό της ἀπαιτοῦν ἐπίλυση ὅλα συγχρόνως, στὸ ἴδιο πλέον πεδίο μάχης. Τὰ μέτωπα κάποτε συγχέονται μεταξύ τους, ἀλληλοεπικαλύπτονται, καὶ θὰ χρειαστεῖ νὰ παραιτηθεῖ κανεὶς ἀπὸ τὴ χάραξη σταθερῆς καὶ συνεποῦς διαχωριστικῆς γραμμῆς ἀνάμεσα σὲ δύο ἀντίπαλα στρατόπεδα. Ὁ γενικότατος τύπος τῆς ἀντιπαράθεσης «προοδευτικῶν» καὶ «ἀντιδραστικῶν» δυνάμεων (γενικὰ ἐφαρμόσιμος στὶς ἐπαναστατικὲς ἐκρήξεις) ἀποδεικνύεται ἀνεπαρκής. Ἰσχύει μὲν ἡ ἀντιπαράθεση στοὺς κόλπους τῶν ἐπιμέρους κινήματων, ὅ,τι ὅμως γιὰ τὸ ἓνα εἶναι «πρόοδος» γιὰ τὸ ἄλλο μπορεῖ νὰ εἶναι «ἀντίδραση» κ.ο.κ. Τὸ σερβικόν, π.χ., ἐθνικὸ κίνημα, θὰ χαρακτηριστεῖ ἀντιδραστικόν, λόγῳ τῆς ἀντιπαλότητάς του μὲ τὸ οὐγγρικόν· ἀλλὰ καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ οὐγγρικοῦ ὡς προοδευτικοῦ δυσχεραίνεται λόγῳ τῆς κοινωνικῆς του σύνθεσης ἢ τῆς ἀντιπαλότητάς του μὲ τοὺς ἐπαναστάτες τῆς Βιέννης. Ὁ ἴδιος ὁ ρομαντισμὸς —ἐμπνευστής, καὶ ὀλοκαύτωμα, τοῦ 1848— μετέχει καὶ «προόδου» καὶ «ἀντίδρασης». «Πρόοδου» καὶ «ἀντίδρασης» μετέχει καὶ ἡ ἀστικὴ τάξη, ὁ δυναμικότερος φορέας τῆς προόδου καὶ κρίσιμος, ἀκόμα, ἐπαναστατικὸς καταλύτης. Ἡ προσχώρησή της, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπανάστασης, στὶς γραμμὲς τῆς ἀντίδρασης, ἢ παραίτηση τῶν ἀστῶν ἀπὸ τὰ πολιτικὰ τους αἰτήματα, ἀπὸ τὸ ἀστικὸ πρόγραμμα, δὲν συνεπάγεται καὶ παραίτηση ἀπὸ τὰ συμφέροντά τους· αὐτά, ὅμως, ἐξακολουθοῦν νὰ ἐκπροσωποῦν τὴν «πρόοδο», ἀφοῦ βρίσκονται ἀπὸ τὴν ἐδῶ μεριὰ τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης. Τὸ 1848 ἦταν, ξέρουμε, μιὰ ἐπανάσταση ποὺ ἀπέτυχε. Ἐνῶ εἶναι γνωστὸ ποιὸς νίκησε, δὲν ὑπάρχει ἡ ἴδια βεβαιότητα γιὰ τὸ ποιός, ἢ τί, ἡττήθηκε. Ὅπωςδὴποτε τὸ νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἧττα μονοπωλήθηκε ἀπὸ τὴν ἐργατικὴ τάξη ἢ τὰ λαϊκὰ στρώματα ἢ τὰ ὑπό-

δουλα ἔθνη κλπ., ὑποβαθμίζει τὸ ἀπέραντο καὶ συγκεχυμένο μωσαϊκὸ διεκδικητῶν ποὺ στὰ 1848 ἀψηφοῦν τὶς ἀπανταχοῦ κατεστημένες ἐξουσίες. Μᾶλλον, θὰ πρέπει νὰ δοῦμε τὴν συχνὴ σύγχυση ἀρμοδιοτήτων μεταξὺ «προόδου» καὶ «συντήρησης» ὅχι ὡς περιστασιακὴ παραφωνία, ἀλλὰ ὡς κεντρικὸ καὶ ἰδιάζον χαρακτηριστικὸ τῆς ἐπαναστατικῆς διετίας.

Ἀντικρῶζει λοιπὸν κανεῖς στὸ 1848 τὶς πιὸ παράταιρες ἀναμετρήσεις: Βλάχοι-Οὐγγροί, Τσέχοι-Γερμανοί, Ἴταλοὶ-Αὐστριακοί, Ἴταλοὶ-Γάλλοι, Γερμανοὶ-Δανοί, Σικελοὶ-Ναπολιτάνοι, κλπ. ἄστοι-μικροαστοί, μικροαστοὶ-προλετάριοι, ἀγρότες-γαϊοκτήμονες, ἀγρότες-ἄστοι, κλπ. Πλάι στὴν ἀγροτικὴ ἐξέγερση, ἡ «κόκκινη» ἀνταρσία. Πλάι σὲ καθ' ὅλα εὐυπόληπτους ἄστους, νομάδες ἐπαναστάτες, ἐξόριστες λεγεῶνες. Τὰ αἰτήματα —διεκδικήσεις ἐλευθεριῶν καὶ δικαιωμάτων— τὸ ἴδιο παράταιρα: ἀστικές ἐλευθερίες, ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία, δικαίωμα στὴ δουλειά, χειραφέτηση στὶς γυναῖκες, ἀλλὰ καὶ κατάργηση τοῦ μπακαλορεά, ἰσότητα στοὺς κοντοὺς, κάπνισμα στὸν ζωολογικὸ κήπο τοῦ Βερολίνου¹. Κι ὅμως τὸ ὕφος τῶν ἀναμετρήσεων εἶναι παράδοξα κοινό. Τὰ ἀσυμμάζευτα αἰτήματα, ποὺ παλινδρομοῦν ἀνάμεσα στὴν πολιτικὴ μεταρρύθμιση καὶ τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση, τὰ τελειῶς διαφορετικὰ ἰδιώματα ποὺ ὁμιλοῦνται ἀκόμα καὶ ἀπὸ ἐπαναστάτες τοῦ ἴδιου στρατοπέδου, ὅλα συστεγάζονται σὲ μιὰ διεκδικητρία ἀστικὴ (bürgerliche) κοινωνία (ἡ ἐπαναστατημένη κοινὴ γνώμη² εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς ἐκφράσεις της), ποὺ τὸ 1848 ἔχει μεγαλύτερη συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της ἀπ' ὅ,τι τὸ 1789, συνεπῶς καὶ ἐντονότερες παραληρηματικὲς τάσεις. Τάσεις ποὺ ἀξιοποιοῦνται πλήρως ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὲς τῶν ἐξελίξεων. Ἡ ἱστορία ἔχει ἤδη δεῖ τὸν Ροβεσπιέρρο νὰ ἀποκηρύσσει τὸν Ρουσσώ· τώρα παρίσταται στὸ ἀντίστροφο: βλέπει τὸν ρομαντικὸ ἐπαναστάτη τοῦ 1848 ἀναγκασμένο ἐκ τῶν πραγμάτων νὰ δηλώνει διαφωτιστής, ἀκόμα καὶ νὰ τὸ αἰσθάνεται.

Μέσα στὸν παράφορο καὶ θορυβώδη ἐνθουσιασμό τῆς ἀνοιξῆς τοῦ 48 εὐδιάκριτα ἀκούγονται, ὥστόσο, τὰ συχνότερα ἐπαναλαμβανόμενα αἰτήματα. Εἶναι, κυρίως, τὰ αἰτήματα ἐκεῖνα ποὺ ἡ διαδικασία γιὰ τὴν ἐκπλήρωσή τους ἄρχισε νὰ κινεῖται τὴν ἐπαύριο τῆς ἐπανάστασης, εἰρηνικά, καὶ ὅχι ἀπλῶς εἰρηνικά, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ δυνάμεις μὲ ἐπαληθευμένα ἀντεπαναστατικὴ ταυτότητα. Ἔρχεται ἀμέσως στὸ νοῦ τὸ παράδειγμα τῆς χειραφέτησης τῶν δουλοπαροίκων στὴν Αὐστρία: μέτρο «προοδευτικόν», σκόπιμα ἀντεπαναστατικόν. Πέρα ἀπ' αὐτό, τὸ γεγονὸς ὅτι σήμερον στὰ αἰτήματα τοῦ 48 ἀναγνωρίζουμε δικὰ

1. Bl. Maurice Agulhon (ἐπιμ.), *Les Quarante-huitards*, Gallimard, Collection Archives, Παρίσι 1975, σ. 84 - 101. Priscilla Robertson, *Revolutions of 1848: A Social History*, Princeton, N.J., 1967, σ. 122.

2. Luigi Salvatorelli, *La rivoluzione europea (1848 - 1849)*, Μιλάνο-Ρώμη (1949), σ. 332 - 333.

μας κεκτημένα (ώς εΐθισται νά αποκαλοῦνται τά, ὄχι σπάνια, ἔκτοτε, παραχωρημένα) δικαιώματα, κάποτε μάλιστα καὶ αὐτονόητα καθήκοντα, δηλώνει τὸ χάσμα ποὺ χωρίζει τὴν ἐποχὴ μας ἀπὸ τὸ 1848 καὶ συνοψίζει τίς δυσκολίες μας νά τὸ ἐρμηνεύσουμε. Οἱ ἀγῶνες ποὺ ἔγιναν γιὰ τὴν καθολικὴ ψηφοφορία δὲν ἔγιναν γιὰ τὴν κατάκτηση καθήκοντος· οὔτε τὸ δικαίωμα στὴν παιδεία διεκδικήθηκε ὡς δικαίωμα ἐπιφοίτησης κάποιας κυρίαρχης ιδεολογίας· οὔτε τὸ δικαίωμα στὴ δουλειὰ ὡς δικαίωμα στὴν ἐργοστασιακὴ ἢ ὑπαλληλικὴ ἀλλοτρίωση. Ἡ ἐπισημάνση γίνεται γιὰ νά τονιστεῖ ὅτι, θεωρώντας τὸ 1848 ἐκπληρωμένο μακροπρόθεσμα, ἀδρανοποιοῦμε τὸ μέγα πρόβλημα τῆς ἀποτυχίας του. Δὲν ἔχουμε νά κάνουμε μὲ ἀνολοκλήρωτὴ ἐπανάσταση, ἀλλὰ μὲ ἀποτυχημένη ἐπανάσταση. Κάθε ἐξιστόρηση ὅποιασδήποτε φάσης τοῦ 1848 πρέπει ἀναγκαστικὰ νά γίνει στὸ φῶς τῆς ἔκβασής του, δηλαδὴ τῆς ἥττας.

Ὁ Μάρξ, ζώντας τὰ γεγονότα καὶ ἀπὸ μέσα καὶ ἀπ' ἔξω, ἀνήμερα καὶ τὴν ἐπαύριο, ἐπεσήμανε δύο πράγματα: τὸν κυκλικὸ χαρακτήρα τῆς ἐπανάστασης — ἡ ἐπανάσταση εἶναι μία καὶ ἀδιαίρετη, κοινὴ ἢ οικονομικὴ κρίση, κοινὸ τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα — καὶ τὸν χαρακτήρα παρωδίας ὅλων ἀνεξαιρέτως τῶν συστατικῶν της στοιχείων: ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση, ποὺ καταντᾷ ἐκμάθηση κατασκευῆς ὁδοφραγμάτων, ὡς τὸ πιὸ διαφορούμενο προϊόν τῆς ἀντεπανάστασης, τὸν Λουδοβίκο Βοναπάρτη· στὴ δὲ θέση τῆς ἐπαναστατικῆς προμελέτης ἐγκαθίσταται ἡ «ψευδὴς συνείδηση», ὡς ὁργανωτῆς, ἀν εἶναι δυνατόν, τῶν ἐξελίξεων³. Ἔτσι ἡ ἐπανάσταση περισώζεται ὡς ἐνιαῖο φαινόμενο, ποὺ ὅμως οἱ ἐκδηλώσεις του κατὰ τόπους δὲν φθάνουν νά υπερβοῦν τὰ ὅρια τοῦ τοπικοῦ καὶ τοῦ ἐπιμέρους. Ὁ Μάρξ δὲν μποροῦσε νά ξέρει ὅτι τὸ φαινόμενο θὰ ἔμενε ἀνεπανάληπτο. Μιὰ ἐπαναστατημένη κοινωνία, μοιραῖα, αὐτοσχεδιάζει. Ἀλλὰ ἐδῶ ἔχουμε ὁλόκληρο φάσμα ἐπαναστατημένων κοινωνιῶν ποὺ αὐτοσχεδιάζουν ἢ καθεμιὰ γιὰ λογαριασμό της, καὶ ὅλες μαζί δείχνουν νά ἀκολουθοῦν ἓνα προδιαγεγραμμένο σχέδιο. Ὑπάρχουν κοινὰ προβλήματα, κοινὰ ὁράματα, ἀλληλεπιδράσεις. Ἀλλὰ καὶ ἡ παρωδία λειτουργεῖ ὡς πρόθυμος γεφυρωτικὸς παράγοντας.

Τὸ παράδοξο μὲ τὸ 1848 εἶναι ὅτι κοντὰ στίς κοινωνικὲς δυνάμεις δοκιμάζονται καὶ οἱ «ὑποκριτικὲς» δυνάμεις τῶν ἐπαναστατῶν. «Παίζουμε», δὲν «συνεχίζουμε» τὴν ἐπανάσταση, λέει, στοὺς ἀντίποδες τοῦ Μάρξ, ὁ Τοκβίλ⁴. «Ταυτιζόμαστε», δευτερώνει ὁ Μισλέ, «ἄλλος μὲ τὸν Μιραμπώ, τὸν Βερνιώ, τὸν Δαντών, ἄλλος μὲ τὸν Ροβεσπιέρου»⁵. Ὅπου ὑποκριτὴς σήμαινε, ἀπλῶς,

3. Βλ. τὴ συλλογὴ: Karl Marx, *The Revolutions of 1848*, ἐπιμ. David Fernbach, The Pelican Marx Library, I (1973), passim.

4. Alexis de Tocqueville, *Souvenirs*, Gallimard, Folio, Παρίσι 1978, σ. 100.

5. Michelet, *Histoire de la Révolution française*, Robert Laffont, Παρίσι 1979, I, σ. 40.

ἀναγνώστης ιστορίας. Ἀλλὰ ἡ φιέστα ποὺ ὑπῆρξε ἡ ἐπανάσταση στὴν πρώτη τῆς ἐκρηξῆς ἦταν διαφορετικὴ ἀπὸ κάθε προηγούμενο ἐπαναστατικῆς εὐφορίας, πάντως ἀπὸ τὸ προηγούμενο τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης. Οἱ μεταμφιέσεις τοῦ 1848 ἔρχονται σὲ χτυπητὴ ἀντίθεση μὲ τὴν ἐνδυματολογικὴ λιτότητα τοῦ 1789. Ἄν ἀφήσουμε στὴν ἄκρη τὸν «κόκκινο σκοῦφο» καὶ τὶς ἐπίσημες ρωμαϊκὲς ἀναβιώσεις, θὰ θυμηθοῦμε ὅτι ἡ ἀπουσία ταξικοῦ ἐνδύματος (*sans-culottes*) εἶναι ποὺ δηλώνει τὸν καθαρόαιμο ἐπαναστάτη, ὅτι τὸ 1790 ἡ πρόταση γιὰ καθιέρωση στολῆς στὴν Ἐθνοφρουρὰ ἀπορρίπτεται ὡς ἀντεπαναστατικὴ, ὅτι ἀκόμα καὶ οἱ ἐπίστρατοι τοῦ 1792 μποροῦν νὰ φύγουν γιὰ τὸ μέτωπο μὲ τὰ ροῦχα τῆς δουλειᾶς τους⁶. Ἀλλιῶς τὸ 1848. Δὲν εἶναι μόνο ὅτι ἡ ἐπανάσταση ἔτυχε καμιά φορὰ νὰ συμπέσει μὲ τὸ καρναβάλι· ἀπὸ τὶς πρώτες κινήσεις αὐτοπροσδιορισμοῦ τῶν πιὸ ποικίλων ἐπαναστατικῶν ομάδων ἦταν ἡ ἀναζήτηση στολῆς⁷, ἔστω μὲ σκοτεινὰ κριτήρια —ἀφοῦ ζωντάνεψαν ὡς καὶ μνημῆς τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου—, ὥστε ἡ φανερὴ πρόθεση τῆς ταυτότητας καὶ τῆς διαφοροποίησης, πολλαπλασιασμένη, νὰ γεμίζει τὴν ιστορικὴ σκηνὴ μὲ ἓνα πλῆθος ἀπὸ γραφικὲς ἰδιαιτερότητες.

Ἡ «παρωδία», ἐκφράζοντας ἀμηχανίες τῆς στιγμῆς, παραπέμπει στὸν κοινὸ πρόγονο ὅλων, τὴν γαλλικὴ ἐπανάσταση, καὶ ὁ καταλυτικὸς ρόλος τῆς «εἰδησης» τοῦ γαλλικοῦ 1848 στὶς ὑπόλοιπες χῶρες προϋποθέτει καὶ τὴν ἐνεργὸ γαλλικὴ κληρονομία. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ Παλέρμο προηγήθηκε τοῦ Παρισιοῦ δὲν μείωσε τὴν γαλλικὴ ἀκτινοβολία, ἀλλὰ τὸ «ἀνεξάρτητο» ξέσπασμα τῆς ἐπανάστασης στὴν ἰταλικὴ χερσόνησο ἐνθάρρυνε τὴν ἀναδρομικὴ διχοτόμηση τοῦ 1848 σὲ μιὰ «ἀστικοδημοκρατικὴ» καὶ μιὰ «ἐθνικο-απελευθερωτικὴ» ἐκδοχή: τὴν υἱοθέτηση δηλαδὴ διακρίσεων ποὺ ἀναδύθηκαν στὴν πορεία τῶν κινημάτων καὶ ἐπισημοποιήθηκαν μὲ τὴ *συντριβὴ* τους. Σὲ ἀναλογίες ποὺ ὑπαγορεύονται ἀπὸ τὸ ἐκάστοτε ἐπίπεδο ἀστικῆς ἀνάπτυξης, τὸ «κοινωνικὸ» καὶ τὸ «ἐθνικὸ» ἀλληλοσυμπλέκονται, ὀργανικὰ ἐνταγμένα στὸ «πολιτικόν»⁸. Ἐνδογενεῖς παράγοντες, ὅπως οἱ γοερὲς ἀντιφάσεις τῶν κινημάτων, ἀλλὰ καὶ ἐξωγενεῖς, ὅπως οἱ ἐπιταγὲς τῆς διεθνοῦς πολιτικῆς, ἔφεραν συχνὰ τὸ ἐθνικὸ αἴτημα ἀντιμέτωπο μὲ τὸ κοινωνικὸ —ἢ τὸ κοινωνικὸ ἀντιμέτωπο μὲ τὸ πολιτικόν—, ὥστε νὰ βλέπει, π.χ., κανεὶς ἐκ τῶν ὑστέρων στὸν ἐθνικισμό τὴν «αὐτοκαταστροφὴ» τοῦ φιλελευθερισμοῦ⁹. Ἀλλὰ ἡ ἐπανάσταση δὲν ἦταν

6. Ὁ.π., σ. 342, 407, καὶ II, σ. 34.

7. Βλ. Robertson, ὁ.π., σ. 80, 171, 220, 329, 351.

8. Τὸ διδακτικότερο σχετικὸ παράδειγμα εἶναι τὸ ζήτημα τοῦ Σλέσβιγκ-Χόλσταϊν. Ἡ μετέπειτα μονοσήμαντα ἐθνικιστικὴ τροπὴ τοῦ ἐπισκιάζει τὴν πολιτικὴ του ἀφετηρία. Βλ. Wolfram Siemann, *Die deutsche Revolution von 1848/49*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1985, σ. 63 - 64.

9. Geoffrey Best, *War and Society in Revolutionary Europe, 1770 - 1870*, Fontana History of European War and Society, 1983, σ. 302.

υπόθεση ιδεολογιών, ήταν υπόθεση κοινωνικών δυνάμεων. Είπαμε ότι η πορεία των επιμέρους κινημάτων μοιάζει να ακολουθεί όρισμένους κανόνες. 'Ο κανόνας για την πρώτη τους εκδήλωση είναι το αίτημα της πολιτικής μεταρρύθμισης — που με minimum την ανατροπή των αποφάσεων της Βιέννης ενδέχεται να παρασυρθεί προς ριζοσπαστικότερες κατευθύνσεις. Είναι αίτημα που εξασφαλίζει όχι απλώς γέφυρες ανάμεσα στα κινήματα, αλλά μιὰ έσω-τερική ένότητα. Κάτι που μᾶς επαναφέρει και πάλι στην πρωταγωνίστρια τάξη, την αστική.

Η επανάσταση δεν ήταν, όπως ξέρουμε, αποκλειστικά αστική ιδιοτέλεια. Όπως και το 1789, οι άστοι πήραν την πρωτοβουλία όχι της επανάστασης, αλλά της μεταρρύθμισης. Το ότι, τότε, υπό τις δεδομένες συνθήκες, μεταρρύθμιση σήμαινε επανάσταση αποδείχθηκε στην εξέλιξη των γεγονότων (ήταν πιθανό, όχι και γνωστό από την αρχή), και οι άστοι βρέθηκαν στην έμπροσθοφυλακή ενός μετώπου κοινωνικών δυνάμεων που είχαν συμφέρον στην κατάρριψη της παλιᾶς τάξης (η το απέκτησαν μέσα στην επανάσταση). Το μέτωπο δοκιμάστηκε στη γαλλική επανάσταση, και σέ συμπαγή μορφή και έν διαλύσει. Το 1848, παρά την ιδιαίτερη διάδοση του μύθου της ταξικής άρμονίας αυτά τα χρόνια, οι διαλυτικές τάσεις είναι έπόμενο να υπερισχύουν: 'Η ίδια ή γαλλική επανάσταση —οι ποικιλίες των ήττημένων της— δεν είναι ή πιό άσήμαντη από αυτές. Οι ήττημένοι της βιομηχανικής επανάστασης—κατά την διανούμενη φάση— πλουτίζουν την ποικιλία: ώστε στα μέσα του 19ου αιώνα βλέπουμε πιὰ διαμορφωμένα, και δηλωμένα, αντιαστικά συμφέροντα από πλευρᾶς των «συμμάχων» των άστών. Έπειτα, ακόμα και ως μεταρρυθμιστρια τάξη, οι άστοι συμερίζονται με τους στυλοβάτες του Ancien Régime το δέος μπροστά στο «φάσμα της επανάστασης» — της επανάστασης δηλαδή της ίδιας, της οποίας είναι οι απαραίτητοι πρωταγωνιστές. 'Ωστόσο τη στιγμή της έκρηξης της επανάστασης μέτωπο υπάρχει ακόμα, πίσω από το αίτημα, ακριβῶς, της πολιτικής μεταρρύθμισης.

Το πρόβλημα της σχέσης της επανάστασης με τη μεταρρύθμιση φωτίζεται αρκετά από το παράδειγμα της 'Αγγλίας (χαρακτηριστικά άμετοχης στην κρίση του 48). 'Αν στην 'Αγγλία μπορούμε να παρακολουθήσουμε τον βαθμιαίο συμβιβασμό της παλιᾶς τάξης με τη νέα, στην ήπειρωτική Εὐρώπη βλέπουμε τον διά των όπλων συμβιβασμό, τόσο απόρροιο της έπαύριο του θριάμβου των κινήματων, όσο απόρροιο ήταν, για όλους τους ενδιαφερόμενους, και ό ίδιος ό θρίαμβος. Το μεγάλο, σχετικά, διάστημα από την αρχή ως το τέλος της επανάστασης (Φεβρουάριος 1848 - Αύγουστος 1849) είναι ή ιστορία του συμβιβασμού των άστών με την άντεπανάσταση, και της άντεπανάστασης με τους άστους, και, από την άλλη μεριά, ή ιστορία της διεκδίκησης (από «μάζες» όλοένα συρρικνούμενες) έλευθεριών που κατακτήθηκαν μέσα σε λίγα είκοσιτετράωρα. Οι «έλευθερίες» ήταν καταδικασμένες, από

τῇ στιγμή πού ἡ ἀστική τάξη, ὡς τάξη, διαχώρισε τὴ θέση της· κάτι γιὰ τὸ ὁποῖο ἄρκεσε ἡ διάσπασή της, ἡ διάλυσή της εἰς τὰ ἐξ ὧν συνετέθη. Τὰ ἐπαναστατικὰ καθεστῶτα πού ἀπορρέουν, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, ἀπὸ τὸ ἀστικὸ μεταρρυθμιστικὸ κίνημα, λαμβάνουν κάθε μέτρο γιὰ τὴ νομιμοποίησή τους, κανένα γιὰ τὴν διασφάλισή τους. Πέρα ἀπὸ τὰ ὁδοφράγματα, τὶς ἀεικίνητες λεγεῶνες, ἢ τὶς εὐάριθμες περιπτώσεις «συμβατικοῦ» πολέμου (Οὐγγαρία, Ἰταλία), στὴν τελικὴ ἀναμέτρηση μὲ τὸν ὀργανωμένο στρατὸ τῆς ἀντεπανάστασης ἡ ἐπανάσταση κατέρχεται ἄοπλη.

Αὕτῃ εἶναι ἡ μιὰ ὅψη τοῦ προβλήματος: Οἱ ἀστοὶ ὑποχωροῦν μπροστὰ στὰ ἴδια τους τὰ αἰτήματα — ὅσα δὲν φέρουν πιά εἰδικὰ ἀστικὴ σφραγίδα: ἐλευθεροτυπία, καθολικὴ ψηφοφορία, ἐθνοσυνέλευση κλπ. Δημιουργοῦν δίκαιο, ἀναζητώντας ταυτόχρονα «νομικὸ ἔρεισμα», θεωρώντας διαπραγματεύσιμα τὰ κεκτημένα. Δὲν θὰ χρειαστεῖ νὰ φάει τὰ παιδιὰ της ἡ ἐπανάσταση —κατὰ τὸ παράπονο τῆς Γιρόνδης—, ἀφοῦ τὰ θέτει ὑπὸ κηδεμονία. Ἄν ἰσχύει ὅτι ἡ ἐκβασὴ κάθε «ἐπιτυχοῦς» ἐπανάστασης κρίνεται ἀπὸ τὸν βαθμὸ καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ἐνσωματωθοῦν μετὰ τὸ τέλος της τὰ προεπαναστατικὰ «κατάλοιπα», ἐδῶ βλέπουμε τὸ παράδοξα ἀντίστροφο: τὰ «κατάλοιπα» νὰ ἀπορροφῶν τὴν ἐπανάσταση, ὅσο διαρκεῖ ἀκόμα, καὶ νὰ δημιουργοῦν, μακροπρόθεσμα, τὸ νέο status quo στὴν Εὐρώπη. Ἡ «ἀντεπανάσταση» βγαίνει, βέβαια, κι αὕτῃ ἀπὸ τὸν δρόμο της. Ἀναλαμβάνοντας τὴν σκυτάλη τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης ἀπὸ τὰ χέρια τῶν ἀστῶν κηρύσσει μόνη της τὴν ὀριστικὴ ἐκπνοὴ τοῦ Ancien Régime. Ὅμως ἡ «ὑποχώρηση» στὸ οἰκονομικὸ πεδίο ἔχει ὡς βαρύτιμο ἀντάλλαγμα τὸν πλήρη ἔλεγχο τοῦ πολιτικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ — μὲ ἀποτέλεσμα, τὸν στεγανό, στὸ ἐξῆς, χωρισμὸ οἰκονομικοῦ-πολιτικοῦ-κοινωνικοῦ. Τὸ αἶτημα αὐτῆς τῆς ἐνότητος ἀκυρώνεται. Τὸ ἀστικὸ πρόγραμμα διαλύεται στὸ αἶτημα τοῦ «ἐκσυγχρονισμοῦ».

Ὑπάρχει καὶ ἡ ἄλλη ὅψη, ἡ ἐπίσης ιδιόρρυθμη σχέση θεωρίας καὶ πράξης σ' ὅλες τὶς φάσεις τῆς ἐπανάστασης. Δεδομένου τοῦ πληθωρικοῦ ρόλου τῶν διανοουμένων στὸ 48, καθόλου παράδοξη, ἀλλὰ χαρακτηριστικὴ, ἡ ἀντίφαση: κάθε ἐπαναστατικὸ γεγονός πέρα ἀπὸ πρόκληση γιὰ περαιτέρω δράση ἀποτελοῦσε κι ἓναν ὄχι λιγότερο ἀπαιτητικὸ θεωρητικὸ γρίφο. Μέρος τοῦ 48 ἦταν καὶ τὸ Κομμουνιστικὸ μανιφέστο, κι ἃς ἄσκησε ἀσήμαντὴ μόνον ἐπιρροή στὶς ἐξελίξεις. Μέρος του καὶ ἡ ὑπεραισιδόζη «ἐπανάσταση τῆς περιφρόνησης», ἡ ἀγόρευση τοῦ Λαμαρτίνου πού ἀπέτρεψε τὴν καθιέρωση τῆς κόκκινης σημαίας, οἱ ἀτέρμονες συζητήσεις σὲ συμπόσια, λέσχες καὶ κοινοβούλια. Μέρος του καὶ ἡ συνέλευση τῆς Φραγκφούρτης, ὅπου τὸ ἀπόσταγμα τῆς γερμανικῆς διανόησης ἐπέμενε νὰ συζητᾷ γιὰ τὰ θεμελιώδη δικαιώματα τῶν Γερμανῶν, ἐνῶ τὰ γεγονότα γύρω της εἶχαν ἤδη ἀρχίσει νὰ τὴν καταργοῦν. Πόσο ταχύτερη, ἀποτελεσματικότερη, λακωνικότερη, ἡ Συντακτικὴ τοῦ 1789 προκειμένου περὶ δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, ὅχι τοῦ Γάλλου. Ἀλλὰ οἱ ἐπανα-

στάτες τοῦ 1789 ἀναγνώριζαν στίς πράξεις τους τὴν ἐκπλήρωση τῶν αἰτημάτων τοῦ διαφωτισμοῦ, εἶχαν τὸν «ὀρθὸ λόγον» πρόχειρο· ἡ φαιὰ οὐσία τῶν ἐπαναστατῶν τοῦ 1848 εἶναι ρομαντικῆς σύστασης. Στὴ Γαλλία ἡ ἐξόντωση τῶν ἀστῶν διανοουμένων εἶχε σημασία κυριολεκτική: καρατόμηση. Τώρα οἱ διανοούμενοι ἀναλώνονται σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ δώσουν στὴν ἐπανάσταση πειστική —καὶ τεκμηριωμένη— ὄψη. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅχι ἡ ἀνταγωνιστικότητα θεωρίας καὶ πράξης, ὅχι ἡ ὑποταγὴ τῆς πράξης στὴ θεωρία, ἀλλὰ ἡ πλήρης ἀπώλεια τοῦ συντονισμοῦ. Εἶναι «τρελὴ χρονιά» (*«tolles Jahr»*) τὸ 1848. Ὑπῆρξαν διανοούμενοι ποὺ τοὺς συνεπῆρε ἡ μέθη τῆς δράσης ("Ενγκελς, Μπακούνιν, Βάγκνερ κλπ.), ὅμως οὔτε αὐτοί, οὔτε οἱ μεγάλες κεφαλὲς τῶν Συνελεύσεων, ἐμπόδισαν τὸν Φόουερμπαχ νὰ ἀποδώσει τὴν ἥττα τῆς γερμανικῆς ἐπανάστασης στὴν διανοητικὴ της πενία¹⁰.

Εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ ἐπαναστάτες —οὔτως ἢ ἄλλως— δὲν κρατοῦσαν στὸ πεδίο τῆς μάχης τὴν πλήρη λίστα τῶν ἀστικῶν, ἢ οἰωνδῆποτε ἄλλων, αἰτημάτων. Κι ὅμως τὸ παράλογο συμπέρασμα ὅπου μπορεῖ κανεὶς νὰ παρασυρθεῖ εἶναι ὅτι τὸ 1848 οἱ κοινωνικὲς δυνάμεις —ὅχι οἱ ἡγεσίες— διέπραξαν θεωρητικὰ σφάλματα· ἢ, ὅτι ἡ ἴδια ἡ εὐρωπαϊκὴ ἱστορία διέπραξε θεωρητικὰ σφάλματα. Οἱ ἐξετάσεις ποὺ ἔδωσε ἐπιτυχῶς ἡ ἀντεπανάσταση δὲν ἦταν τόσο στὴν ἐνοπλὴ ἀναμέτρηση· ἡ ἐποχὴ δὲν ἦταν μὲ τὸ μέρος της, οὔτε ἡ ἀπλὴ ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ τὴ σώσει. Πρόλαβε, ἴσως, τὸν Μάρξ: ὁ ὀλοκληρωτικὸς της θρίαμβος θὰ ὀδηγοῦσε, ἄραγε, σὲ νέα ἐπανάσταση; Ἡ εἰρωνεία εἶναι ὅτι τὸ στήριγμά της τὸ βρῆκε στοὺς *ξεγραμμένους* τοῦ Μάρξ: τοὺς μικροαστοὺς καὶ τοὺς μικροὺς λαοὺς. Τὸ ὄπλο της, σὲ ὅσα ἀπὸ τὰ πολιτικὰ αἰτήματα τοῦ 1848 —ὡς τύποι πλέον χωρὶς περιεχόμενο —θὰ μπορούσαν, ἐπιτυχέστερα ἀπὸ κάθε κοινὸ μέτρο καταστολῆς, νὰ ἀποτρέψουν τὴν ἐπανάσταση. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι ἔκτοτε ἐπανάσταση δὲν ξαναεμφανίστηκε μὲ τὴν ἴδια μορφή, τὴ μορφή δηλαδὴ τῆς *ἐπιδημίας*.

Σ' ἓνα τέτοιο πλαίσιο, ποιά θὰ ἦταν ἡ θέση τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου; Μέσα στὴν ἀντιφατικότητά τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπανάστασης, δὲν θὰ μπορούσαν νὰ χωρέσουν καὶ τὰ ἐλληνικὰ πράγματα; Ἀπήχηση ὑπάρχει ὅπωςδῆποτε — τὸ μαρτυροῦν τύπος, διαδηλώσεις, συνθήματα, προποδίες—, ἀποδεικνύει ὅμως τίποτε ἀπὸ μόνη της; «Ἀπήχηση» ἔχουμε καὶ στὴν Ἀγγλία, ὅπου οἱ εἰδήσεις τῶν γεγονότων τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης προκαλοῦν κύμα ἀντιδράσεων:

10. Μὲ τὴν χαριτωμένη ἐμμυσότητα ποὺ ἐπέβαλλε ἡ λογοκρισία, ὁ Φόουερμπαχ ἀναφέρει ὡς κύριο αἶτιο τῆς «νίκης τῆς ἀντίδρασης» τὴν κακὴ διατροφή, ποὺ στέρησε τοὺς ἐγκεφάλους ἀπὸ τὰ ἀναγκαῖα χημικὰ συστατικά (*«Die Naturwissenschaft und die Revolution»*, στό: Ludwig Feuerbach, *Werke*, 4, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1975, σ. 264).

δημοσιεύματα, συλλαλητήρια, ανταρσίες, παρατηρείται ακόμα και η απαραίτητη «ήττα» στο τέλος, με το φιάσκο των χαρτιστών¹¹. Κι όμως η αγγλική ιστοριογραφία (και η ευρωπαϊκή άλλωστε) αποφεύγει να εντάσσει αυτά τα πράγματα στο περιθώριο καν της ευρωπαϊκής επανάστασης. 'Η κοινωνική αναταραχή στην 'Αγγλία του 1848 δεν επισκιάζει ούτε στο ελάχιστο το καταλυτικό για το ίδιο το ευρωπαϊκό 1848 ερώτημα: όχι ποιός ο βαθμός εμπλοκής της 'Αγγλίας στα ευρωπαϊκά, αλλά, αντίθετα, γιατί δεν έγινε επανάσταση στην 'Αγγλία. ('Απήχηση» έχουμε και στο γερμανικό παράδειγμα. "Όμως ο γερμανικός κόσμος ανταποκρίνεται στην «είδηση» της επανάστασης¹² απορροφώντας, επαυξάνοντας, όλα τα προβλήματα της πρωτογενούς γαλλικής και της πρωτογενούς ιταλικής — και βυθίζεται στα αδιέξοδά τους. 'Η «είδηση», εκεί, γεννά δράση και γεννά συζήτηση. Το ένα, ίσως, τρώει το άλλο. 'Αλλά πίσω από τη δράση υπάρχουν τα «προμαρτιανά» (Vormärz), πίσω από την συζήτηση υπάρχει «ένότια» θεωρία, για να τη στηρίξει ή για να τη συνθλίψει.

Τί σχέση έχει λοιπόν η ελληνική «απήχηση» με την αγγλική ή την γερμανική; Το πρόβλημα έδω δεν είναι αν η Μεσόγειος αποτελεί θερμότερο αγωγό ιδεών απ' ό,τι τα θολά νερά της Μάγχης· ή αν τα ατμόπλοια που καταπλέουν στους ελληνικούς λιμένες είναι βραδύτεροι άλλ' ασφαλέστεροι μεταφορείς ειδήσεων απ' ό,τι οι γερμανικοί σιδηρόδρομοι· ή αν οι "Έλληνες φοιτητές του εξωτερικού, εν σώματι, μη έχοντας άλλην έγνοια παρά πώς να προσλαμβάνουν ευρωπαϊκά ιδεολογήματα, προλειάνουν ιδεωδώς το έδαφος για ανάλογες «προσλήψεις» και στο έσωτερικό. Οί «ιδέες», τα συνθήματα, μπορεί υπό τις κατάλληλες συνθήκες να έχουν ακαριαία διάδοση, όχι όμως και ακαριαίες συνέπειες· μπορεί να έχουν εξουσία επί των όραμάτων, όχι εξουσία επί της πραγματικότητας. 'Η πραγματικότητα στην περίπτωσή μας δεν φωτίζεται με το να επικαλεστεί κανείς τον Μακρυγιάννη που όσμιζεται («τόν αγέρα όπου φυσάγει εις την Ευρώπη»), τον Δεληγεώργη που ζητωκραυγάζει υπέρ της δημοκρατίας, ή τους τριακόσιους «δοτόρους» της Κεφαλονιάς. Πρόκειται για άναφορά σε λάθος συμφραζόμενα: τα γενικά συμφραζόμενα της σχέσης των 'Ελλήνων με την Ευρώπη (όχι της ελληνικής με την ευρωπαϊκή ιστορία), όπως την ζούν και όπως την πιστεύουν οί "Έλληνες του 19ου αιώνα· υπόθεση πολύ παλαιότερη του 1848.

Αυτή τη χρονιά μερίδα του τύπου, όντως, ξεσηκώνεται, παραληρεί. Δίχως καμιά άμφιβολία, άρειμάνιος τύπος ύποδηλώνει έρεθισμένη κοινή γνώ-

11. Πβ. περιγραφή της γαλλικής απήχησης στην 'Αγγλία από την σκοπιά ενός χαρτιστή: R.C. Gammage, *History of the Chartist Movement 1837 - 1854* (1854), Λονδίνο 1894, σ. 291 κέ.

12. Βλ. Siemann, *ό.π.*, σ. 177 κέ.

μη. Έρεθισμένη κοινή γνώμη μπορεί και να σημαίνει κοινωνία ή θεσμούς σε κρίση. Ένθουσιασμός για την ανατροπή του Λουδοβίκου Φιλίππου μπορεί και να υποκρύπτει επιθυμία για την ανατροπή του Όθωνα. Έθνικες εξάρσεις μπορεί και να προμηνύουν την ώριμανση κάποιου απελευθερωτικού κινήματος. Και από την άλλη μεριά, ο Όθων —οίσοσδήποτε έστεμμένος άλλωστε— ασφαλώς και δεν ευχαριστήθηκε με τα μαντάτα, ασφαλώς και ανησύχησε. Οί Δυνάμεις του Συνεδρίου της Βιέννης ασφαλώς και απέδιδαν στην επανάσταση επιδημικό χαρακτήρα. Άρκοϋν όλα αυτά για να γενεαλογήσουν το ελληνικό πρόβλημα από τις ύπογειες διαδικασίες μέσα στα «συγκοινωνούντα άγγεϊα»¹³ των ευρωπαϊκών χωρών; Άρκει το «ζήτω ή δημοκρατία» για τον κλυδωνισμό ενός θρόνου; Άρκει το τραγούδι των Γιρονδίνων, που άδεται στο Ληζούρι στις 14.9.1848, για τον «έξευρωπαϊσμό» της κεφαλονίτικης άγροτικής εξέγερσης; Πρόκειται για άπλο πρόβλημα αναλογιών και προτεραιοτήτων. Θα ήταν, π.χ., σαν να αίτιολογούσαμε την άνοδο του Λουδοβίκου Βοναπάρτη με την άποτυχία του Δημητρίου Καλλέργη να τον φέρει στον ελληνικό θρόνο¹⁴ (γιατί, πραγματικά, αν γινόταν βασιλιάς στην Ελλάδα, πώς θα γινόταν αυτοκράτορας στη Γαλλία). Ή σαν να παίρναμε τοίς μετρητοίς την άποψη του Σοφιανόπουλου: «Ήγγικεν ή ώρα! Ο Ουρανός έσάλευσεν άπασαν την Εύρώπην, μόνον και μόνον δια να λυτρώση την δούλην Ρούμελην από την σκλαβιάν»¹⁵.

Αυτόνομη πράγματα, όπως αυτόνομη παραμένει και το μόνο άρραγές πλαίσιο ευρωπαϊκής έπιρροής, δηλαδή ή πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων, το 1848, όπως και πριν και μετά. Τα γεγονότα στην Εύρώπη άπ' αυτήν την άποψη δεν μπορούν παρά να έχουν έπιπτώσεις στην Αθήνα, αφού με την πτώση του Λουδοβίκου Φιλίππου και του Γκιζώ, ο Όθων στερείται ένα ισχυρό στήριγμα, ο Κίτσος Τζαβέλλας την πρωθυπουργία, ο Λάουονς έπιχαίρει, στην δέ αντίπολίτευση γεννώνται έλπίδες. Άλλά ή διπλωματία μπορεί να υπαγορεύσει πολιτική, να έπηρεάσει πολλαπλά τις εξέλιξεις, όχι και να υπαγορεύσει τις δομές ή τα αίτήματα μις κοινωνίας. Χώρα πού, όπως ξέρουμε, το 1848 δεν έξαντλείται στα «εύκολα»: στην πτώση του Λουδοβίκου Φιλίππου, ή έστω στην έκστρατεία του Γαριβάλδη.

Θα ήταν άδικία να υπεισέλθουμε στο ζήτημα αν «άπήχηση» σημαίνει και «κατανόηση». Ούτε στην Εύρώπη, την κρίσιμη αυτή έποχή, προαπαιτούνταν, για την έκδήλωση ενός κινήματος, κάποια βαθύτερη κατανόηση, εκ μέρους των επαναστατών, του τί ακριβώς συνέβαινε. Άλλά ο σημερινός

13. Salvatorelli, ό.π., σ. 64.

14. Λεπτομέρειες για το άξιοπερίεργο αυτό σχέδιο του Καλλέργη: Marietta Economopoulou, *Parties and Politics in Greece (1844 - 1855)*, Αθήνα 1984, σ. 148 - 149.

15. Παν. Σοφιανόπουλος, *Η σωτηρία της ελευθέρως Ελλάδος και ή απελευθέρωσις της δούλης*, Αθήνα 1848, σ. 3.

ιστορικός υποχρεούται να κατανοήσει, να προσπαθήσει τουλάχιστον. Συνέβησαν λοιπόν το 1848 γεγονότα — και πολλά — στον ελληνικό χώρο, και το ζητούμενο είναι, πριν από την απευθείας ή έμμέσως σύνδεσή τους με τα ευρωπαϊκά, ή έρμηνεία τους, που προϋποθέτει μια σειρά συνδέσεων: των γεγονότων μεταξύ τους, με τα προηγούμενα, με τα επόμενα. "Ας δούμε τί έχουμε να συνδέσουμε, που δηλαδή δεν μπορούμε να επισημάνουμε μια αυτόνομη προϋπάρχουσα σύνδεση.

Κατ' αρχήν, τα έλλαδικά με τα έπτανησιακά. 'Η ελληνική ταυτότητα και των δύο αποτελεί δευτερεύοντα συνδετικό κρίκο. "Ο,τι παρατηρήθηκε πιο πάνω για τη σχέση των 'Ελλήνων με την Εύρωπη μπορεί, αόστηρως τηρουμένων των αναλογιών, να εφαρμοστεί και στη σχέση 'Ελλάδας-Έπτανήσων, αφού μέρος των «ιδεών» που φθάνουν στην 'Αθήνα έχει προηγουμένως διυλισθεί από 'Επτανήσιους. 'Οπωςδήποτε οι δυο κοινωνίες διαμορφώνονται έρήμην ή μία της άλλης. 'Ακόμα κι αν θεωρήσουμε κοινό το αίτημα της 'Ενωσης (ήδη το 1848) πρέπει να λάβουμε υπόψη και την μέχρι στιγμής άπροσδιόριστη διάδοσή του και την ειδική του σημασία ένθεν και ένθεν του 'Ιονίου. Τα προβλήματα είναι διαφορετικά, είναι φυσικό λοιπόν οι ταραχές να έχουν διαφορετικό χαρακτήρα και στόχους στη μια και στην άλλη περίπτωση. 'Ελλαδικά και έπτανησιακά μπορούν ωραιότατα να εξεταστούν μεμονωμένα, ωστόσο αυτό θα συνεπαγόταν την πιθανή υποβάθμιση κοινών παραγόντων που θα έριχναν κάποιο φως και στα μὲν και στα δέ: πρόκειται, κυρίως, για την πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης και την πολιτική της βρετανικής, έπίσημες και άνεπίσημες. Το 1848, το συμφέρον της έλλαδικής πλευράς βρίσκεται στους αντίποδες του συμφέροντος της άγγλικής. 'Ο "Οθων έμφανίζεται να υποστηρίζει στα 'Επτάνησα ομάδες έξ όρισμού αντίπαλές του ιδεολογικά, ή άγγλική διπλωματία έμφανίζεται να ευνοεί στην 'Ελλάδα κινήσεις άποσταθεροποίησης που θα της ήταν άδιανόητο να εύχρηθεί και στους 'Επτανήσιους. Κανένας, λοιπόν, φόβος για τη διάδοση του επιδημικού, άκρόμα τότε, φαινομένου της επανάστασης; 'Ελλαδίτες παράνομοι βρίσκουν άσυλο στα «επαναστατημένα» 'Επτάνησα, 'Επτανήσιοι στην «επαναστατημένη» 'Ελλάδα. Σε μια περίοδο έπιφυλακής σ' όλα τα ευρωπαϊκά άνακτοβούλια, μια τέτοια έλλειψη άνησυχίας άξίζει να σημειωθεί.

Συνδέσεις, έννοείται, πρέπει να γίνουν και στους κόλπους του κάθε κινήματος. Στο έπτανησιακό παράδειγμα το βασικό ασύνδετο είναι μεταξύ της έστίας της άναταραχής, που είναι ή Κεφαλονιά, και του γενικού έπτανησιακού προβλήματος: κάτι που δυσχεραίνεται με την εκ των ύστερων, αλλά και πρώιμη, ιδεολογική χρήση του 1848 από τους ριζοσπάστες (άντίστοιχο της όποιας δεν υπάρχει για το έλλαδικό 1848). "Επειτα, ό συσχετισμός των κοινωνικών δυνάμεων στο νησί: διαυγέστερες άπ' ό,τι στην 'Ελλάδα οι άντιθέσεις, τα συμφέροντα (όπως έν γένει στα 'Επτάνησα), όμως ή μικροσκοπική

κλίμακα έμπνέει, ίσως, συμμαχίες που υπό άλλες συνθήκες θα ήταν προβληματικές: ριζοσπάστες διανοούμενοι —«άρχοντικῆς» προέλευσης—, κληῖρος, χωρικοί. "Αν λάβουμε, τέλος, υπόψη κι έναν βασικό παράγοντα τῆς άναταραχῆς, τὴν κρίση τῆς σταφίδας, που πλήττει ειδικά τὴν Κεφαλονιά καὶ όφείλεται στὸν ανταγωνισμό ειδικά τῆς Ἑλλάδας, ολοκληρώνεται ό κύκλος τῶν ζητουμένων συσχετισμῶν.

Στὸ έλλαδικό παράδειγμα, πάλι, υπάρχει άλλο ένα πλέγμα άσυνδέτων. Ἐδῶ τὸ κύριο πρόβλημα προκύπτει από τὴν μεγάλη ποικιλία τῶν ταραχῶν: κινήματα στὴ Ρούμελη, κινήματα στὸν Μοριά, άναβρασμός στὴν Ἀθήνα — με διαδηλώσεις, συνωμοτικούς έλιγμούς διπλωματῶν, πολιτικῶν, λογίων. Τὸ ζήτημα τῶν στόχων τίθεται έντονότερα άπ' ό,τι στὰ Ἐπτάνησα. Ὑπάρχει κέντρο; υπάρχει «ξένος δάκτυλος»; Ποιά ἡ σχέση τῶν άνταρσιῶν με τὸ παλιό πρόβλημα τῆς ένταξης τοῦ άτακτου στρατιωτικοῦ στοιχείου στὸ έλληνικό κράτος, ποιὰ ἡ σχέση τους με τὸ νέο πρόβλημα τοῦ κενοῦ που αφήνει ό θάνατος τοῦ Κωλέττη (1847) καὶ ἡ γαλλικὴ «ύποχώρηση» από τὴν Ἑλλάδα; Πῶς θα σταθμιστεῖ ό «έθνικός παράγων», όχι μόνο από τὴν πλευρὰ τῶν άναρτῶν, αλλά καὶ από τὴν πλευρὰ τοῦ μεγαλοϊδεάτη "Οθωνα, με τοὺς έθνικούς άντι-περισπασμούς, τὴν εὐρεῖα δραστηριότητα έταιριστῶν, κλπ., κλπ.;

Καιρὸς τώρα νά δοῦμε τί λύσεις έχει προτείνει ἐπὶ τῶν προκειμένων ἡ ιστοριογραφία μας.

Ἡ καθαρὴ σύμπτωση τῆς έκατονταετηρίδας τοῦ 1848 με τὴν επάυριο τοῦ δεύτερου παγκοσμίου πολέμου, κοντὰ στὴν κατακόρυφη διόγκωση τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας, καθιέρωσε μιὰ ίσοπεδωτικὴ άναδρομικὴ αἰσιοδοξία («ἡ άνοιξη τῶν λαῶν»: δηλ. οἱ πρόγονοί μας), καί, όχι σπάνια, μιὰν άνεπαίσθητη (αλύπη) γιὰ τὴν καθυστέρηση τοῦ κοινωνικοῦ κινήματος (που άντισταθμίζεται από τὴν συνήθη συγκατάβαση γιὰ τὰ «σφάλματα» ἢ τὴν «άνωριμότητα» παρελθουσῶν γενεῶν). Καμιὰ εποχὴ φυσικά δέν μπορεῖ νά κατηγορηθεῖ ότι θέτει (αλάθος) έρωτήματα σὲ όποιαδήποτε άλλη προγενέστερη, καμιὰ εποχὴ δέν επιλέγει (αλάθος) εποχὴ ὡς άντικείμενο τοῦ ενδιαφέροντός της. Ὡστόσο στὴν άφετηρία τοῦ έλληνικοῦ ενδιαφέροντος γιὰ τὴν αὐτοτελεῖ μελέτη τῶν γεγονότων τοῦ 1848 στὸν έλληνικό χώρο βρίσκεται ένα ὅσο καὶ νά ἔναι έξωτερικό έρέθισμα: ἡ έπιστημονικὴ συμμετοχὴ τῆς Ἑλλάδας στὸν έορτασμό τῆς έκατονταετηρίδας. Με τίς αντίστοιχες συμβολές τῶν Μ. Σακελλαρίου καὶ Τ. Βουρνᾶ έχουμε σχεδόν ταυτόχρονα τὴν άποψη τῆς παραδοσιακῆς, ἃς ποῦμε, ιστοριογραφίας καὶ τὴν άποψη τῆς λεγόμενης «προοδευτικῆς».

Στὴ μελέτη τοῦ Σακελλαρίου¹⁶ βρίσκουμε μιὰ συνοπτικὴ καταγραφή τῶν

16. Μ. Β. Σακελλαρίου, «Τὸ 1848 στὴν Ἑλλάδα», *Τὰ Νέα*, 22.11., 29.11., 6.12., 13.12., 20.12., 27.12.1948, 3.2., 10.1., 17.1., 24.1., 31.1., 7.2., 14.2.1949. «Τὸ 1848 -

γεγονότων τοῦ 1848 - 9 στὴν Ἑλλάδα καὶ στὰ Ἑπτάνησα — μοναδική, σημειωτέον, περίπτωση ὅπου τὰ δύο συνυπάρχουν σὲ κοινὸ πλαίσιο. Ἡ μικρὴ ἔκταση τῆς μελέτης δὲν ἐπιτρέπει κάποια ιδιαίτερη θεωρητικὴ ἀνάλυση, πέρα ἀπὸ τὴν διακριτικὴ διαφοροποίηση τῶν ἐλληνικῶν ἀπὸ τὰ εὐρωπαϊκὰ γεγονότα. Ὡστόσο ἤδη ὁ τίτλος: «Τὸ 1848 στὴν Ἑλλάδα» προδιαθέτει γιὰ τὴν δεδομένη συγγένεια· ἐνῶ μιὰ κάπως στατικὴ εἰκόνα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ 1848 διαφαίνεται πίσω ἀπὸ τὴν αἰτιολόγηση τῆς ἀναιμικῆς ἐλληνικῆς κινητοποίησης: Διαβάζουμε, π.χ., ὅτι ἡ Ἑλλάδα εἶχε σύνταγμα, ἐπομένως εἶχε προηγηθεῖ στὴν ἐκπλήρωση τοῦ κυριότερου πολιτικοῦ αἰτήματος τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν (Τὰ Νέα, 20.11.1948)· ἡ ὅτι λόγω τῆς ὑπαρξῆς ἐθνικοῦ προβλήματος «ἦταν ἐπόμενο» νὰ συγκινηθεῖ ἀπὸ τὸ «ἐθνικὸ» καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ «κοινωνικὸ» σκέλος τοῦ 1848, ἀφοῦ μάλιστα καὶ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα τῆς δυτικῆς Εὐρώπης τῆς ἦταν ἄγνωστα (20.12.1948)· μιὰ ἐθνικὴ συγκίνηση, ἐπιπλέον, ποὺ ὑπερτονίζεται χάρις στὴν ἀπαρχαιωμένη πιά ἀπόψη γιὰ τὸν «λαϊκὸ» καὶ «ἐπαναστατικὸ» χαρακτήρα τοῦ γαλλικοῦ κόμματος (6.12., 20.12.1948) εἰς βάρος τῆς «πολιτικῆς σημασίας» τῶν ἐλλαδικῶν ἀνταρσιῶν (24.1.1949). Στὰ Ἰόνια, πάλι, ἡ «ταυτοσημία» ἐθνικῶν καὶ πολιτικῶν ζητημάτων (21.2.1949) δείχνει αὐθαίρετη μπροστὰ στὴν ὑπαρκτή, ἀκόμα τὸ 1848, κίνηση γιὰ πολιτικὴ μεταρρύθμιση. Ὅπως καὶ νὰ 'χει τὸ πρᾶγμα, τὰ γεγονότα, τουλάχιστον, ὑπάρχουν ἐκεῖ, καὶ ἡ γενικὴ εἰκόνα, ἡ οἱ ἀναλογίες ἀνάμεσα στὰ ἐπιμέρους, δὲν ἔχουν οὐσιαστικὰ μεταβληθεῖ στίς δεκαετίες ποὺ μεσολάβησαν ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῆς μελέτης τοῦ Σακελλαρίου.

Τελείως διαφορετικὴ περίπτωσις ἡ δευτέρη ἐλληνικὴ συμβολὴ στὸν ἑορτασμό, τοῦ Τ. Βουρνᾶ¹⁷, ποὺ ἔγραψε τὸ γνωστότερο, ἴσως, «βοήθημα» γιὰ τὸ 1848. Τὸ βιβλίο τοῦ Βουρνᾶ ἔχει μιὰ βασικὴ ἀδυναμία στὴν ὁποία ὀφείλει καὶ τὴ γραφικότητά του: σκοπὸς του εἶναι ἡ πάσις θυσία ἑνταξῆ τῶν ἐλλαδικῶν πραγμάτων σ' ἓνα (δῆθεν) μαρξιστικὸ σχῆμα — γιὰ νὰ πᾶψει ἐπιτέλους ἡ «κατασφυοφάντηση» τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ 1848, ποὺ δὲν εἶναι λησταντάρτες, δὲν εἶναι συμμορίτες, ἀλλὰ ὅ,τι εὐγενὲς ἀντίθετο (σ. 5). Γραμμένο καθὼς

1849 στὰ Ἰόνια», ὁ.π., 21.2., 28.2., 14.3., 21.3., 4.4., 11.4., 18.4.1949. Πβ. τοῦ ἴδιου, «Hellenism and 1848», στὸ: *The Opening of an Era, 1848. An Historical Symposium*, ἐπιμ. F. Fejtö, Λονδίνο 1948, σ. 377 - 373, καὶ «L' Hellenisme et 1848» στὸ: *1848 dans le monde. Le printemps des peuples*, ἐπιμ. F. Fejtö, τ. II, Les éditions de minuit, 1948, σ. 319 - 354.

17. Τάσος Βουρνᾶς, *Τὸ ἐλληνικὸ 1848. Ἀγῶνες γιὰ κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ μετασχηματισμὸ στὴν Ἑλλάδα κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ἀστικοδημοκρατικῶν ἐξεγέρσεων*, Ἀθήνα 1983. Τὸ βιβλίο γράφηκε τὸ 1947 καὶ «προοριζόταν νὰ δημοσιευτεῖ σὰ συμβολὴ τῆς ἐλληνικῆς Ἀριστερᾶς στὰ 100 χρόνια (1848 - 1948) τῶν εὐρωπαϊκῶν ἀστικοδημοκρατικῶν ἐξεγέρσεων, ποὺ γιορτάστηκαν πλατιὰ σ' ὅλη τὴν Εὐρώπη τότε». Ἐκδόθηκε μόλις τὸ 1952.

είναι σὲ περίοδο διωγμῶν τῆς Ἀριστερᾶς —καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα— ἀντανανκλᾶ τὴν τότε φάση στὴν ἀναζήτηση τοῦ «προσώπου» τῆς ἐλληνικῆς Ἀριστερᾶς μέσα ἀπὸ τὴν κατασκευὴ μιᾶς «ἀριστερῆς» ἱστορίας τῆς Ἑλλάδας. Ὅμως ἡ ἐπανεκδόση τοῦ ἔργου τὸ 1983 —ἀκόμα καὶ μετὶ ἐπιφυλάξεις πού ὁ συγγραφέας διατυπώνει στὴν προλογικὴ «σύντομη κατατοπιστικὴ ἐξήγηση» (σ. 6)— στερεῖ ἀπὸ τὸ βιβλίο τὰ ἐλαφρυντικὰ τῆς πρώτης, ἔστω τῆς δευτέρας (1956) ἐκδόσης. Τὸ ἐπιχείρημα τῆς ἐπανεκδόσης γιὰ λόγους συναισθηματικούς δὲν ἐπαρκεῖ. Ἡ κριτικὴ ὁπισθοχωρεῖ τροχάδην. Ἡ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ ὡς «ἡ καταπληκτικότερη ἱστορικὴ μπλόφα τῆς νέας μας ἱστορίας» (σ. 23), ἡ ληστεία ὡς ἐκφυλισμὸς τῆς «ἀδιάκοπτης ἑνοπλῆς πάλης» τῆς ἀγροτιᾶς κατὰ τῆς ὀλιγαρχίας (σ. 29), τὰ «λείπει ἡ ἀναγκαία πολιτικὴ ὀργάνωση, λείπει τὸ κόμμα» (σ. 65), προκειμένου περὶ ὑποθετικοῦ δημοκρατικοῦ ρεύματος στὴν Ἑλλάδα — ὅλ' αὐτὰ καὶ ἄλλα παρόμοια, «τεκμηριωμένα» ἀπὸ τὸν τύπο τῆς ἐποχῆς, ἔχουν πᾶψει πλέον καὶ νὰ διασκεδάζουν ἢ νὰ ἐνοχολοῦν.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, μετὰ τὴν διπλὴ αὐτὴ συμμετοχὴ τῆς Ἑλλάδας στὸ «1948», τὸ «1848» ὁριοθετεῖται ὡς αὐτόνομη *terra incognita* τῆς νεότερης ἐλληνικῆς ἱστορίας. Ἐκτοτε πέρασαν χρόνια πολλά, μέχρι πού πρόσφατα ἡ σχετικὴ ἔρευνα πλουτίστηκε μετὰ δύο διατριβές, τῆς Μιράντας Παξιμαδοπούλου-Σταυρινοῦ καὶ τοῦ Σπύρου Α. Μπρέκη, πού ἐξετάζουν ἀντίστοιχα τὴν ἐπτανησιακὴ καὶ τὴν ἐλλαδικὴ ὄψη τοῦ προβλήματος. Μ' αὐτὲς θὰ ἀσχοληθῶ τώρα ἐκτενέστερα.

Τὸ βιβλίο τῆς Παξιμαδοπούλου-Σταυρινοῦ¹⁸ ἀποτελεῖ μιὰ λεπτομερὴ ἐξιστορήση τῶν ἐξεγέρσεων τῆς Κεφαλονιάς, μετὰ βάση νέα στοιχεῖα ἀπὸ τὰ βρετανικὰ ἀρχεῖα. Οὔτε στὸν πρόλογο οὔτε ἄλλοι προβάλλεται ἄλλος στόχος ἀπὸ αὐτόν, θὰ ἦταν λοιπὸν ἀθέμιτη παρέμβαση τῆς κριτικῆς νὰ ἀπαιτήσῃ ἄλλα ἀπὸ τὰ προεξαγγελλόμενα. Τὸ βιβλίο εἶναι προῖον ἐκτεταμένης ἀρχειακῆς ἔρευνας, εὐσυνείδητης καὶ κατὰ τὸ δυνατὸν οὐδέτερης ἀξιοποίησης τῶν πηγῶν. Ὅμως τὸ γενικό, καὶ ὅχι ἀθέμιτο, ἐρώτημα δὲν αἰρεται: κατὰ πόσον ἡ ἀπλὴ προσκόμιση πλήθους ἀγνώστων στοιχείων καθιστᾷ αὐτόματα γνωστότερο τὸ θέμα. Ὅσο σεμνὲς καὶ νὰ εἶναι οἱ προθέσεις τοῦ βιβλίου, ἡ ἀπουσία τῆς θεωρητικῆς διάστασης γίνεται συχνὰ δυσάρεστα αἰσθητή· καὶ δὲν ἐννοεῖ κανεὶς ἐδῶ τίποτε περισπούδαστο, ἀλλὰ κάποια ἔστω στοιχειώδη ἐρμηνευτικὴ ἐγρήγορη σὲ ζητήματα οὐσίας. Ἀναλύονται, π.χ., παρατακτικά (σ.

18. Μιράντα Παξιμαδοπούλου-Σταυρινοῦ, *Οἱ ἐξεγέρσεις τῆς Κεφαλληνίας κατὰ τὰ ἔτη 1848 καὶ 1849*, Ἀθήνα 1980. Τὰ περιεχόμενα: Μέρος πρῶτο, Παράγοντες τῆς λαϊκῆς δυσανεκτικῆς κατὰ τῆς κυβερνήσεως στὴν περίοδο τῶν ἐξεγέρσεων τοῦ 1848 καὶ 1849 (σ. 3 - 62). Μέρος δεύτερο, Οἱ πρῶτες ἐθνικὲς ἐκδηλώσεις (σ. 65-85). Μέρος τρίτο, Ἡ ἐνοπλὴ ἐξέγερση τοῦ 1848 (ἡ ἐπανάστασις τοῦ Σταυροῦ) (σ. 103 - 178). Μέρος τέταρτο, Ἡ ἐνοπλὴ ἐξέγερση τοῦ 1849 (ἡ ἐπανάστασις τῆς Σκάλας) (σ. 181 - 230). Παράρτημα (σ. 243 - 276).

3 - 29) οἱ «παράγοντες» ποὺ συντελοῦν στὴ «λαϊκὴ δυσαρέσκεια» (κοινωνικο-οικονομικοί, πολιτικοί, ἔθνικοι) στὰ Ἑπτάνησα γενικὰ καὶ στὴν Κεφαλονιά εἰδικότερα — ἢ μᾶλλον, μὲ μιὰ ἀμήχανη ἀμφιταλάντευση μεταξὺ ἐπτανησιακῆς καὶ κεφαλονίτικης κλίμακας. Ἀλλὰ τὸ 1848 εἶναι μιὰ χρονιά κατὰ τὴν ὁποία μάταια θὰ ἀναζητήσῃ κανεὶς ὁπουδῆποτε, στὸν Παλαιὸ Κόσμο, μιὰ κοινωνία χωρὶς ὀξύτατα προβλήματα. Οἱ παράγοντες ποὺ ὀδηγοῦν τὴ «λαϊκὴ δυσαρέσκεια» στὴν ἐνοπλὴ ἐκφρασὴ τῆς ἀπουσιάζουσιν. Ἴσως μποροῦν νὰ ἀλιευθοῦν ἀπὸ τοὺς γενικοὺς παράγοντες· ἀλλὰ ἔτσι κινδυνεύουν νὰ συμπέσουν μὲ τοὺς παράγοντες ποὺ ὀδηγοῦν πρὸς δύο διαφορετικὰ κατευθύνσεις: τὴν μεταρρυθμιστικὴν κίνησιν καὶ τὴν ἴδια τὴν ριζοσπαστικὴ-ἐνωτικὴ ἀντιπολίτευσιν. Ὅποτε καταλήγουμε στὸ γνωστὸ σχῆμα: Ἐφ' ὅσον οἱ ἐξεγέρσεις συνέβησαν, ἦταν ἐπόμενο νὰ συμβοῦν.

Ἔτσι τὸ ἐρώτημα γιατί ἐκδηλώνεται κίνημα στὴν Κεφαλονιά καὶ ὄχι στὴν Κέρκυρα ἢ τὴ Ζάκυνθο ὄχι ἀπλῶς δὲν ἀπαντᾶται — δὲν θίγεται κἀν. Στὴν Κεφαλονιά ἦταν, ὑποτίθεται, ἐντονότερα τὰ προβλήματα. Εἶναι λοιπὸν ζήτημα βαθμοῦ καὶ μόνο; Ἄν εἶναι, τότε ὁ αὐστηρὸς ἐντοπισμὸς τοῦ κινήματος στὰ ὄρια τοῦ νησιοῦ, προβληματίζει. Καὶ ποῖο κίνημα δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴ διάδοσή του; Ὑπῆρξε τέτοια πρόθεσις; Ἄν, πάλι, ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τυπικὰς ἀγροτικὰς ἐξεγέρσεις (φαινόμενο, θυμίζω, χαρακτηριστικὸ τῆς πρώτης φάσης τῶν εὐρωπαϊκῶν 1848, ἀλλὰ συνοδευτικὸ τῶν «νέου τύπου» ἐπαναστάσεων), ποιά νὰ ᾖ αἰτία ἢ ἡ σχέση μὲ τὴν τοπικὴ παράδοση ἐξεγέρσεων, τὴν ἐξέγερσιν, π.χ., τοῦ 1833; Στὴν περίπτωσιν αὐτῇ, ἡ ἀμεσότης θὰ ἀρκέσει γιὰ τὴν ἀνέυρεσιν αἰτίων καὶ στόχων (οἰκονομικὴ κρίσις, ἐξαθλίωσις / «ἐκδίκηση», κάψιμο χρεωγράφων, δικηγράφων) — ἀλλὰ τότε θὰ μείνῃ ἐκκρεμὴς ὁ ρόλος καὶ οἱ σκοπιμότητες τῶν Κεφαλλήνων διανοουμένων καὶ τῶν Ἑλλαδιδῶν πρακτῶρων μέσα σ' ὅλα αὐτά. Προβλήματα ποὺ δὲν μποροῦν κἀν νὰ τεθοῦν χωρὶς ἓνα σαφέστερο διαχωρισμὸ τῆς Κεφαλονιάς ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα Ἑπτάνησα, καὶ χωρὶς μιὰ διεξοδικότερη ἀνάλυσιν τῶν εἰδικῶν συνθηκῶν ποὺ διαμορφώνονται στὴν Κεφαλονιά.

Ὅταν λείπουν οἱ ἀντιστάσεις, οἱ ἀδράνεις θριαμβεύουν. Στὸ ἐπίμαχο θέμα τῆς σχέσης τῶν ἐξεγέρσεων μὲ τὴν Εὐρώπην δὲν ἀφιερώνεται ἰδιαίτερη θέση, εἶναι ἀπὸ τὰ ἐξυπακουόμενα. Ἡδὴ στὸν πρόλογο (σ. θ') οἱ ἐξεγέρσεις ἐντάσσονται ἐκ προοιμίου «στὸ εὐρύτερο πλαίσιο τῶν ἐθνικοενωτικῶν καὶ δημοκρατικῶν ἐπαναστάσεων τῆς Εὐρώπης τῶν ἐτῶν 1848 καὶ 1849» καὶ ἡ ἴδια ἐκδοχὴ ὑποδηλώνεται ἐπίσης μεταξὺ ἄλλων στὸ κεφάλαιον μὲ τίτλον «Ὁ ἀντίκτυπος τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐπαναστάσεων στὴν Κεφαλληνίαν τὸ Φεβρουάριον, Μάρτιον καὶ Ἀπρίλιον τοῦ 1848» (σ. 65 - 73), ποὺ ὅμως κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ ἐξαντλεῖται στὴν προετοιμασίαν τοῦ ἐορτασμοῦ τῆς 25ης Μαρτίου στὴν Κεφαλονιά (σ. 66 κέ.). Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἔμμεσος τουλάχιστον ἐνωτικὴ ἐκδήλωσις τοποθετεῖται στὴν ἀφετηρίαν τῆς ἀναταραχῆς (ὅσο κι ἂν δὲν ἔχει

ἐμφανή σχέση με τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα τῆς Κεφαλονιάς) χωρὶς τὸν ἀναγκαῖο σχολιασμὸ μιᾶς ἀξιοσημείωτης λεπτομέρειας: ὅτι τὴν ὀργανώνουν ἀπὸ κοινοῦ οἱ ριζοσπάστες μετὰ τὸν "Ἑλληνα ὑποπρόξενο, τὴν ἴδια στιγμή πού ὁ ἀντίστοιχος ἑορτασμὸς στὴν Ἀθήνα ἀποκτᾷ ἀπειλητικὰ ἀντιπολιτευτικὰ διαστάσεις. Πῶς λοιπὸν θὰ σταθμιστεῖ ἡ σημασία τῶν «εἰδήσεων» ἀπὸ τὴν Εὐρώπῃ μπροστὰ σ' αὐτὴ τὴν ρητὰ καὶ ἐπίσημα εὐνοϊκὴ στάση τοῦ Βασιλείου;

Πέρα ἀπὸ τίς ἐμπρηστικὰς ιδιότητες πού ἀποδίδονται στίς «εἰδήσεις» καὶ πού φαίνεται νὰ συγκινοῦν μόνο τὴν Κεφαλονιά, ὑπάρχουν οἱ συνήθειες γενικότητες πού ἀφοροῦν ὅλα τὰ Ἑπτάνησα: ἡ ἄμεση εὐρωπαϊκὴ ἐμπειρία, τὸ πέρασμα τῶν Γάλλων, ἡ φοίτηση Ἑπτανησίων σὲ εὐρωπαϊκὰ πανεπιστήμια, ἡ συμμετοχὴ τους σὲ εὐρωπαϊκὰς ἐπαναστάσεις (1830 - 1). Ἡ πληροφορία τῆς συγκεκριμένης ἐπαφῆς Κεφαλλήνων μετὰ γαλλικὰς καὶ ἰταλικὰς ὀργανώσεις, μένει ὅπως μᾶς τὴν ἔφησε ὁ Χιώτης, χωρὶς περαιτέρω διευκρινήσεις (σ. 107). Ἀντίθετα, ὅποτε τὸ ἀρχεαῖκὸ ὕλικὸ ἐρωτᾶται, δίνει ἀπαντήσεις πού ὑπονομεύουν τοὺς αὐτοματισμούς. Εἶναι, π.χ., ἡ περίπτωση τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ προγράμματος τοῦ ἀρμοστή Σῆτον, πού ἡ συγγραφέας τὸ ἀποσυνδέει — μετὰ τὸ πειστικὸν — ἀπὸ τὰ εὐρωπαϊκὰ γεγονότα (σ. 44).

Αὐτὸ τὸ θέμα, τώρα, τῶν μεταρρυθμίσεων, εἶναι ἓνα ἐπανερχόμενο θέμα στὸ βιβλίον, πάντα στὴ σκιά τοῦ κυρίως θέματος. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Ἀγγλων, ὁ κατ' ἐξοχὴν μεταρρυθμιστὴς εἶναι ὁ Σῆτον, καὶ — δέκα χρόνια ἀργότερα — ὁ Γλάδστων, ἔκτακτος ἀπεσταλμένος τῆς βρεταννικῆς κυβέρνησης τὸ 1858. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Ἑλλήνων, ἡ μεταρρυθμιστικὴ κίνηση τοποθετεῖται στὴν Κέρκυρα, μόνη περίπτωση, στὸ πολιτικὸ πεδίο, ὅπου βλέπουμε μιὰ σαφὴ πόλωση: μεταξὺ τῶν ὁπαδῶν καὶ τῶν πολεμίων τῆς μεταρρύθμισης. Τὸ πρόβλημα τῆς μεταρρύθμισης, καθόλου δὲν ἀπασχολεῖ τὴν Κεφαλονιά — ὅπως ἐξάγεται ἀπὸ τὸ βιβλίον; Ἔστω. Ἄς δεχθοῦμε ὅτι στὴν Κεφαλονιά ὑπάρχουν μόνο ἀκραῖοι ριζοσπάστες καὶ ἀκραῖοι «καταχθόνιοι». Ἡ πόλωση βρίσκεται τελείως ἔξω ἀπὸ τὴν πολιτικὴν; Ἀπὸ τὸν ἀπώτατο στόχον τῆς Ἑνώσεως μετὰ τὴν Ἑλλάδα ὡς τοὺς ἀμεσώτατους στόχους τῶν ἀγροτικῶν ἐξεγέρσεων δὲν βλέπουμε πράγματι τίποτε τὸ ἐνδιάμεσον. Εἶναι ἓνα κενὸ πού γίνεται ιδιαίτερα προβληματικὸ ἂν θελήσουμε νὰ δοῦμε στίς ἐξεγέρσεις κάτι παραπάνω ἀπὸ τυπικὰς ἀγροτικὰς ἐξεγέρσεις: Ὅπως δὴποτε στὴν πρώτη, συμμετέχουν, κατὰ κάποιον τρόπο, καὶ ριζοσπάστες. Ἐχομε λοιπὸν ἓνα κίνημα πού καταπνίγεται (ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ δεύτερον) σὲ μιὰ ἀσφαλῶς πρώτη φάση, καὶ μᾶς εἶναι ἀπολύτως ἄγνωστο ποῦ θὰ ἦταν τὸ ἐνδεχόμενο ἐπόμενο βῆμα ἂν τὸ κίνημα ἐδραιωνόταν. Γίνεται λόγος (σ. 113) γιὰ σύσταση «προσωρινῆς κυβέρνησης». Ἀλλὰ ποῦ θὰ ἦταν τὸ ἔργο της; Τί μπορεῖ νὰ σημαίνει «ἀπελευθέρωση τῆς Κεφαλονιάς ἀπὸ τὴν Προστασίαν» (σ. 174). Χωριστὴ της ἔνωση μετὰ τὴν Ἑλλάδα; Εἶναι δυνατόν;

Ἐννοεῖται, ἀπὸ ἓνα ἐπαναστατικὸν κίνημα δὲν περιμένουμε, ὅσο διαρκεῖ,

νὰ λάμπει διὰ τῆς σαφηνείας τῶν στόχων του — καὶ οἱ ταξικὲς συμμαχίες πού τὰ πράγματα ἐπιβάλλουν δὲν ἐπιτρέπουν κάτι τέτοιο, καὶ δὲν ἀποκλείεται οἱ στόχοι νὰ παραμένουν κρυμμένοι καὶ ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες. Ἡ ἐξέγερση κρίνεται, ἀμείλικτα, ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα ὅχι ἀπὸ τὶς προθέσεις. Ὅμως ἐδῶ, οἱ προθέσεις παραεῖναι σκοτεινές. Ἀναγκαστικά θὰ κρατήσουμε τὰ δύο ἄκρα (τὸ ὅραμα τῆς Ἑνώσεως, τὴν ἐκδίκευση τῶν χωρικῶν) καὶ τὴν κάλυψη τοῦ πολιτικοῦ κενοῦ θὰ τὴν ἀναζητήσουμε σὲ τελείως διαφορετικὴ κατεύθυνση: στὴν ἐκδοχὴ τῆς δημιουργίας ἐλληνικοῦ ζητήματος γιὰ τὴν συγκίνηση τῆς διεθνoῦς κοινῆς γνώμης (βλ. π.χ. σ. 173), στὴν ἐκδοχὴ τῆς ἐκμετάλλευσής τῆς διεθνoῦς κρίσης — μιὰ παράδοση γενικὰ προσφιλῆς στὴν ἐλληνικὴ πολιτικὴ καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 19οῦ αἰῶνα. Καὶ ἡ φόρμουλα ἃς παραμένει: «συγκεχυμένοι στόχοι», ἀορίστως ἐθνικοί, ἀορίστως κοινωνικοί· ἐμπρησμοὶ ἰδιοκτησιῶν τῶν «ἀρχόντων», μὲ τὸν σταυρὸ καὶ τὴν ἐλληνικὴ σημαία στὸ χέρι. Ὅποτε καὶ βγαίνουμε ἀπὸ τὸ κλίμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ 1848, διὰ τῆς βασιλικῆς πλέον ὁδοῦ.

Ἀλλὰ τὸ ἴδιο τὸ πρόβλημα τῆς ὁργάνωσης τῆς πρώτης ἐξέγερσης — ἔστω χωρὶς συγκεκριμένους στόχους — γεννᾷ παρεμφερῆ ἐρωτηματικά. Ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὶς παραμονές της συνωμοσίας μὲ μᾶλλον βέβαιη τὴν ἐλλαδικὴ ἐμπλοκή, καὶ τὸ ἀξιοσημείωτο εἶναι ἡ «μαζικότητά» της: εἶναι τὸ «κοινὸ μυστικὸν» τῆς Κεφαλονιάς (σ. 112). Οἱ συνωμότες φθάνουν, σύμφωνα μὲ μιὰ τουλάχιστον μαρτυρία (σ. 113), τοὺς 3.500, οἱ ἐπαναστάτες μόλις μερικὲς ἑκατοντάδες. Δὲν ξέρουμε ἂν ὅλοι οἱ ἐπαναστάτες ἦταν καὶ μυημένοι, ὅπως δὴ ποτε δὲν ἐπαναστάτησαν ὅλοι οἱ συνωμότες. Τότε πρὸς τί ἡ συνωμοσία. Ἡ ἐλλαδική, πάλι, ἐμπλοκή, συσκοτίζει ἀκόμα περισσότερο τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς σύνθεσης τῆς «συνωμοσίας». Τὸ δίπτυχο χωρικοὶ-κλῆρος, τὸ καταλαβαίνω. Τὸ τρίπτυχο χωρικοὶ-κλῆρος-ριζοσπάστες, δυσκολεύομαι. Ποιὸς κοινὸς παρονομαστὴς συνδέει δυτικοθρεμμένους ριζοσπάστες μὲ ρωσολάτρες φιλορθόδοξους; Θὰ ἔλεγε κανεὶς, τὸ ἔθνος, ἡ Ἑνωσις, κλπ. Ἐπιστρέφουμε δηλαδή καὶ πάλι στὸ ἴδιο: Ἄν στὸ μακροπρόθεσμο πρόγραμμα μποροῦν νὰ συμφιλιωθοῦν καὶ οἱ πιὸ ὀξείες ἀντιθέσεις, τὸ ἴδιο δὲν μπορεῖ νὰ ἰσχύει μὲ τὸ ἐξίσου ἀναγκαῖο βραχυπρόθεσμο, ἐφ' ὅσον βέβαια ὑπάρχει ἡ συνειδητὴ πρόθεση τῆς ἀνάληψης κάποιας δράσης. Ἡ μήπως τὰ ἰδεολογικὰ χάσματα δὲν εἶναι καὶ τόσο ἀγεφύρωτα; Θὰ βοηθοῦσαν ἴσως ἐδῶ οἱ προσωπικὲς ἱστορίες τῶν ἐπωνύμων ἡγετῶν, πού δὲν διακρίνονται στὰ 1849 (ὅπου κόβεται, ἀπὸτομα, ἡ ἐξιστὸρήρηση τοῦ βιβλίου). Τὰ κρούσματα τῆς μετατροπῆς ἡγετικῶν ριζοσπαστικῶν στοιχείων σὲ πιστὰ ὅργανα τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς εἶναι ἀρκετὰ συχνὰ ὥστε νὰ περάσουν ἀπαρατήρητα, ὅταν ἤδη ὑπάρχει ἀνοιχτὸ τὸ πρόβλημα τῶν σκοπιμοτήτων τους· δηλαδή: μέσα ἀπὸ ποιά δικά τους συμφέροντα περνάει ἡ «Ἑνωσις», ὡς ριζοσπαστικὸ αἷτημα¹⁹;

19. Ἡ μικρὴ κλίμακα τῆς Κεφαλονιάς ἐπιτρέπει τὴν ἐξονυχιστικὴ παρακολούθηση

Είναι επόμενο ότι η έρμηνεία της άδοξης έκβασης της πρώτης εξέγερσης γίνεται υπό το κράτος κάποιας άμνηστίας, πάνω σε γνωστά μοτίβα: η κακή οργάνωση (άλλα οργάνωση τίνος και γιατί), ο «απρόβλεπτος» παράγοντας της ξαφνικής και μυστηριώδους αποχώρησης —ίσως «λιποταξίας»— του Ν. Φωκᾶ Ρεπούμπλικα στην Ελλάδα (σ. 111 κέ.). Άλλα τὰ ἀδιέξοδα κορυφώνονται στην έρμηνεία της άδοξης έκβασης, με τόσα θύματα, αυτή τη φορά, της άμειγως —εὐτυχώς!— άγροτικής δεύτερης εξέγερσης. Στο κεφάλαιο με τίτλο «Αίτιες και χαρακτήρας της εξέγερσεως» (σ. 233 - 239) παρατίθενται πλάι πλάι οι φυσικά αλληλοσυγκρουόμενες άπόψεις: η ελληνική (ή τότε; ή μετέπειτα; ή δέουσα;) : υποκίνηση της εξέγερσης από τους κυβερνητικούς, έλαφρά έξαρση του έθνικού εις βάρος του κοινωνικού της χαρακτήρα (σ. 233-237). Η άγγλική: υποκίνηση από τους ριζοσπάστες, άπόλυτη έξαρση του κοινωνικού χαρακτήρα εις βάρος του έθνικού (σ. 237 - 239). Η συγγραφέας διαλέγει την πρώτη, και κατά την έπιλογή (σ. 239) ή έλαφρά έξαρση μετατρέπεται σε άπόλυτη. Ο άναγνώστης δικαιούται να παρασυρθεῖ από την γλαφυρή ανάλυση του Γλάδστον, που περιλαμβάνεται στο Παράρτημα (σ. 260 - 276). "Ας μὴν ξεχνᾶμε ότι ἂν ἡ δική μας ιδιοτέλεια ἔγκειται στην τακτοποίηση του παρελθόντος —ώστε στο 1848 να δοῦμε ἕνα προανάρχουσμα της Ένωσης, συνεπῶς και στην Ένωση μιὰ από τις συνέπειες του 1848—, οι έπαγγελματίες Βρετανοὶ διπλωμάτες και πολιτικοί, τότε, είχαν ὡς μόνη ιδιοτέλεια τὴ διατήρηση της Προστασίας: και άκριβῶς γι' αὐτό, είχαν συμφέρον στην ὀρθή έρμηνεία τῶν προβλημάτων. Λέγοντας ὁ Γλάδστον, στὰ 1858 πιά, ὅτι οἱ μεταρρυθμίσεις που προτείνει θὰ αὐξήσουν ἀπεριόριστα τὴν άγγλική ἐπιρροή (μέσω της ἐλευθέρως βουλήσεως)²⁰ τῶν Έπτανησίων, μπορεῖ να μὴ σώζει τὴ Βρεταννική αὐτοκρατορία, προδίδει ὥστόσο μιὰ πολὺ

τοῦ βίου και της πολιτείας τῶν ἡγετῶν τῶν κινημάτων τοῦ 1848 - 1849, και ἀρκετῶν ἀπὸ τοὺς ὁπαδούς. Ο «έξω-ακαδημαϊκός» μόχθος τοῦ Άγγελο-Διονύση Δεμπόνου, *Η πειθαρχική προστασία* (ἀπὸ τοὺς ἀγῶνες τοῦ λαοῦ της Κεφαλονιάς), Άργοστόλι 1985, ἀπέδειξε σὲ τί ρηξικέλευθε ὁδὸς μπορεῖ να ὀδηγήσει ἡ «ἀπλή» ἐνασχόληση με τὰ βιογραφικά τῶν πρωταγωνιστῶν. Πέρα ἀπὸ τὰ πλούσια στοιχεῖα γιὰ τὴν κοινωνική σύνθεση τῶν κινημάτων, διάσπαρτα στὸ βιβλίο, ὁ Δεμπόνος μᾶς προσφέρει και μιὰ πρώτη τάξεως ἀφετηρία γιὰ μιὰ θεωρητική ανάλυση τῶν ἐξεγέρσεων της Κεφαλονιάς: τὸ ζήτημα της ἀντικειμενικῆς ἀντιπαλότητος τῶν ριζοσπαστῶν ἡγετῶν της πρώτης εξέγερσης με τοὺς «συμμάχους» τοὺς άγρότες (σ. 139).

20. Διχὴ μου ὑπογράμμιση. Βλ. ὑπόμνημα τοῦ William Gladstone πρὸς τὴν βασιλισσα Βικτωρία, 28.12.1858, Public Record Office, Colonial Office Confidential Prints, 883/1, σ. 10. Εὐχαριστῶ τὸν συνάδελφο Γιώργο Σουρῆ, που ἔθεσε εὐγενικά ὑπόψη μου αὐτὸ τὸ ὑπόμνημα, μαζὶ με πλῆθος ἄλλες σχετικὲς πηγές ἀπὸ τὸ ἀρχειο του, καθὼς και τὴν ἀδημοσίευτη δική του μελέτη: «Ένωτικὸ κίνημα και γεωπολιτική. Τὰ ἀδιέξοδα της βρεταννικῆς πολιτικῆς στὰ Έπτάνησα». "Όλα αὐτά, και οἱ συζητήσεις μας, με φώτισαν πάνω σὲ ἕνα σωρὸ πτυχῆς τοῦ Κεφαλληνιακοῦ προβλήματος.

βαθύτερη γνώση γιὰ τὶς σχέσεις ἰδεολογίας καὶ «ὕποδομῆς», ἀπ' ὅ,τι εἶναι δυνατὸ νὰ βροῦμε στὶς θερμὲς κεφαλὲς τῶν μένεα πνεόντων ἀντιπάλων του, ριζοσπαστῶν καὶ μὴ — καὶ τῶν ἀπογόνων τους.

Θὰ ἀδικοῦσε κανεὶς τὸ βιβλίον τῆς Παξιμαδοπούλου-Σταυρινοῦ ἂν δὲν ἐπέμενε στὸ ὅτι παρ' ὅλες τὶς ἀδυναμίες, εἶναι βιβλίον ποὺ ὀφείλει κανεὶς νὰ χρησιμοποιήσῃ γιὰ νὰ μελετήσῃ τὶς ἐξεγέρσεις τῆς Κεφαλονιάς, καὶ στὶς πληροφορίες του μπορεῖ κανεὶς νὰ βασιστεῖ. Δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο μὲ τὸ βιβλίον τοῦ Σπ. Μπρέκη²¹, τὸ ὁποῖο κατατάσσεται στὰ λεγόμενα «ἀνάξια κριτικῆς». Θὰ πρέπει λοιπὸν κανεὶς νὰ ἀρχίσει αἰτιολογώντας τὴν ἐνασχόλησή του. Ὁ λόγος εἶναι ἀπλός. Τὸ βιβλίον ἔχει ἐξ ὀρισμοῦ status ἐπιστημονικόν, εἶναι διδακτορικὴ διατριβή, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι τηρεῖ ὀρισμένες ἐξωτερικὲς προδιαγραφὰς (ὕποσημειώσεις, χρησιμοποίηση πηγῶν δημοσιευμένων καὶ ἀδημοσίεωτων, «πρωτοτυπία») καί, κυρίως, μιὰ «ἐσωτερική»: ἔχει ἤδη ὑποβληθεῖ σὲ κρίση. Συγκεντρώνει ἐπομένως τὶς προϋποθέσεις ἐπιστημονικοῦ «καταπραϋντικοῦ», ὥστε, π.χ., αὐριο νὰ ἔχουμε νὰ διαβάσουμε μιὰ νέα διατριβὴ μὲ νέες ἄγνωστες πτυχὲς τοῦ ἐλληνικοῦ 1848 καὶ πάει λέγοντας. Θυμίζω ὅτι τὸ ἐλληνικὸ 1848 δὲν εἶναι ἔτοιμο θέμα, εἶναι θέμα πρὸς ἀπόδειξη.

Σκοπὸς τοῦ βιβλίου εἶναι νὰ διορθωθεῖ ἓνα «σφάλμα» (σ. 22, πβ. σ. 191) τῶν ἱστορικῶν ἐκείνων ποὺ δὲν προσδίδουν στὰ γεγονότα τοῦ 1848 στὴν Ἑλλάδα τὸ ἀρμόζον εὐρωπαϊκὸ χρῶμα. Ἀφετηρία λοιπὸν τὸ εὐρωπαϊκὸ πλαίσιο, τέρμα ἡ ἐλληνικὴ ἰδιαιτερότητα, βάσει τοῦ γνωστοῦ σχήματος: Τὸ 1848 στὴν Ἑλλάδα εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ εὐρωπαϊκὸ 1848, ἀλλὰ μὲ ἰδιορρυθμίες. Καὶ τὸ εὐρωπαϊκὸ πλαίσιο εἶναι: Ἀπὸ τῆ μιᾶ μεριά, τὰ γεγονότα (σ. 33 - 44). Πέρα ἀπὸ τὴν παρατήρηση ὅτι πληρέστερα, ὀρθότερα, θὰ τὰ βρεῖ κανεὶς σὲ οἰαδήποτε γενικὴ ἐγκυκλοπαιδεῖα, ἃς σημειωθεῖ ἡ ξεκάρφητη παράθεση τῶν, ὅχι ἀκριβῶς εὐρωπαϊκῶν, βαλκανικῶν χωρῶν, ὅπου, κατὰ τὸν συγγραφέα, «οἱ τοπικοὶ ἄνθρωποι ἔπνεαν πρὸς συγκλίνουσες ἀλλὰ καὶ ἀποκλίνουσες κατευθύνσεις» (σ. 41). Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἐρμηνεία τῶν γεγονότων. Ἀπὸ τὴ δυσνόητη σχετικὴ ἀνάλυση συγκρατῶ μόνον τὰ «τρία φαινόμενα» ποὺ —«κυρίως»— γεννοῦν «ἀνησυχία» καὶ «ἐπαναστατικὴ κίνηση» στὴν Εὐρώπη μετὰ τὸ 1815 (σ. 29), καὶ ποὺ εἶναι α') οἱ «φιλελεύθερες ἰδέες», ἀλλὰ προσοχή, αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ τὸ ἐκλάβουμε μᾶλλον ὡς «ἀγάπη τῆς ἐλευθερίας γενικά», ἂν ἀποτολμήσουμε οἰαδήποτε σύνδεση μὲ τὸν φιλελευθερισμὸ ὅπως τὸν ἔχουμε

21. Σπύρος Α. Μπρέκης, *Τὸ 1848 στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1984. Τὰ περιεχόμενα: Πρόλογος (σ. 21 - 25) Εἰσαγωγή, Τὰ κυριότερα γεγονότα καὶ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ 1848 (σ. 27 - 44). Κεφάλαιο πρῶτον, Ἡ πρώτη τετραετία τῆς συνταγματικῆς μοναρχίας (σ. 45 - 85). Κεφάλαιο δεύτερον, Τὰ ἐπαναστατικὰ γεγονότα στὴν Ἑλλάδα (σ. 86 - 122). Κεφάλαιο τρίτον, Ἡ στάση τῆς ἀντιπολίτευσης (σ. 123 - 142). Κεφάλαιο τέταρτον, Συνέπειες καὶ ἀποτελέσματα (σ. 143 - 198). Κεφάλαιο πέμπτον, Ὁ ἰδιαιτερός χαρακτήρας τοῦ ἐλληνικοῦ 1848 (σ. 199 - 217). Παράρτημα κειμένων (σ. 219 - 259).

συνηθίσει, τότε θα πρέπει να αναζητήσουμε επειγόντως νέους φορείς και νέους θεωρητικούς, διότι αυτές οι φιλελεύθερες ιδέες «έξακολουθοῦσαν να υφίστανται και μετά την άνοδο τῆς αστικής τάξεως στην έξουσία»· ή, καλύτερα, ἄς γυρίσουμε σελίδα κι ἄς ρίξουμε μιὰ ματιά και στις ταξικές αναλύσεις τοῦ Μπρέκη: θα διαπιστώσουμε ὅτι στην κοινωνία τῶν παραμονῶν τοῦ 1848 ἄστοι — ἄστοι! — δὲν ὑπάρχουν (σ. 30 - 31). β') 'Ο «έθνικισμός» (ιδέα μᾶλλον κι αὐτός) «ποὺ ὁδήγησε τοὺς διαφόρους λαοὺς και τὶς ἐθνικὲς ὁμάδες στην ἀναζήτηση τοῦ δικαιώματος τῆς αὐτοτελοῦς κρατικῆς υπάρξεως και τῆς ἀνάλογης(;) πολιτικῆς ἐκφράσεως», και γ'), ὅσο κι ἂν φαίνεται παράξενο, «ἡ μεγάλη βιομηχανικὴ ἀνάπτυξη»! "Αν προσθέσουμε σ' αὐτὰ τοὺς ἄσχετους μαργαρίτες ποὺ φαιδρύνουν τὴν ἀφήγηση — πληροφορούμαστε, π.χ., ὅτι οἱ «ἐξελιγμένες σοσιαλιστικὲς ιδέες» τῶν Μάρξ-Ένγκελς προέβλεπαν «τὴν βίαιη ἀνατροπὴ τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος και τὴν ἀντικατάστασή του μὲ νέα μέσα παραγωγῆς» (σ. 33) — και τὴ συζήτηση στὸ τέλος τοῦ βιβλίου (σ. 199 κέ.) περὶ τοῦ «ιδιαιτέρου χαρακτήρα τοῦ ἐλληνικοῦ 1848» (ναί! εἶναι ἐπανάσταση! οὔτε ὁ Βουρνᾶς δὲν προχώρησε ὡς ἐκεῖ) — συμπληρώνουμε κάπως τὴν εἰκόνα τοῦ θεωρητικοῦ ὀπλισμοῦ μὲ τὸν ὁποῖο ὁ συγγραφέας ξεκινᾷ νὰ ἐντάξει τὰ ἐλληνικὰ γεγονότα σὲ εὐρωπαϊκὸ πλαίσιο.

Μήπως ὅμως ὅταν φθάνουμε στὰ ἴδια τὰ ἐλληνικὰ γεγονότα ἡ κατὰ-στασις βελτιώνεται; Τὸ ἀντίθετο. Τελειώνοντας τὸ βιβλίο ἔχουμε κατορθώσει νὰ κάνουμε μερικὰ βήματα πίσω ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου ἔμεινε ἡ ἔρευνα τὸ 1948, ἀφοῦ ὀρισμένες κρίσιμες ἐπισημάνσεις τοῦ Σακελλαρίου — γιὰ νὰ μὴ μιλήσουμε γιὰ ἐρωτήματα ποὺ θέτει ὁ κοινὸς νοῦς — ὅποτε κἂν περνοῦν ἀπὸ τὸ μυαλὸ τοῦ συγγραφέα, ἐγκλωβίζονται σὲ ἄσχετα συμφραζόμενα. Σχετικὰ, π.χ., μὲ τὴν πολιτικὴ πραγματικότητα ποὺ βρίσκουν οἱ περίφημες «εἰδήσεις» ἀπὸ τὴν Εὐρώπη: Δὲν εἶναι βέβαια λεπτομέρεια τὸ αἶτημα τῆς διάλυσης τῆς Βουλῆς τοῦ 1847 («παράνομη») πιά μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Κωλέττη), ἓνα ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα κοινὰ αἰτήματα ποὺ μπορούμε νὰ ἀκούσουμε αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, και ποὺ συσπειρώνει διάφορες ποικιλίες ἀντιπολιτευόμενων ὁμάδων. Οὔτε εἶναι λεπτομέρεια τὸ πρόβλημα τοῦ γαλλικοῦ κόμματος, ἥδη ἐπὶ Κωλέττη, και τῆς ἀξιοσημείωσης διάσπασής του σὲ μιὰ «αὐλόδουλη» και μιὰ ἀντιπολιτευόμενη, ἢ μᾶλλον «ἀντάρτικη» πτέρυγα· ἡ πληροφορία τοῦ Σακελλαρίου (*Τὰ Νέα*, 24.1.1949) ὅτι ὀργανωτὲς τῶν διαδηλώσεων τῆς 25ης Μαρτίου 1848 δὲν ἦταν μόνο φοιτητὲς ἀλλὰ και «γαλλόφρονες» ἐκπρόσωποι τῆς δημοτικῆς ἀστυνομίας, ἐξορίζεται σὲ ὑποσημείωση (σ. 82). Τὸ πρόβλημα τῆς διαφοροποίησης τῆς «νόμιμης», κυρίως τῆς ἀγγλικῆς, ἀντιπολίτευσης ἀπὸ τὰ κινήματα μένει μετέωρο· ἐπίσης μετέωρη μένει ἡ σχέση τῶν κινήματων τοῦ 1848 μὲ τὰ κινήματα τοῦ 1847, και ὁ ἡγετικὸς μέσος σ' αὐτὰ ρόλος ἀνθρώπων ἀποκλεισμένων ἀπὸ τὴ Βουλὴ τοῦ Κωλέττη. Καὶ φυσικὰ, ὑπάρχει τὸ πρόβλημα κατὰ πόσον τὰ κινήματα αὐτὰ εἶναι ἐπαναστατικά. Τὸ αἶτημα τῆς ἀμνηστίας (δεύτερο κοινὸ αἶτημα μαζί μὲ

τὸ αἶτημα τῆς διάλυσης τῆς Βουλῆς) δηλώνει ἐπιθυμία ἑνταξῆς σ' ἓνα σύστημα, ὅχι ἀνατροπῆς του: εἶναι ἡ γνωστὴ στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία διεκδίκηση τῆς νομιμότητος ἀπὸ τὴν κατ' ἐξοχὴν «παράνομη» δύναμη ποὺ εἶναι τὸ ἄτακτο στρατιωτικὸ στοιχεῖο. Γιὰ νὰ μὴν πᾶμε στὰ πιὸ περίπλοκα, τὰ «ἐθνικά»: τὴν ἐθνικὴ πολιτικὴ τοῦ Ὅθωνα καί, κυρίως, τὴ σχέση τῶν κινήματων μὲ τὸ ἐθνικὸ πρόβλημα. Ὁ Μπρέκης ἀποδίδει στοὺς «ἐπαναστάτες» «συγκεκαλυμμένες ἐθνικοαπελευθερωτικὲς ἐπιδιώξεις» (σ. 213) — θέλουν νὰ ἀπελευθερώσουν δηλαδὴ τοὺς ὑπόδουλους ἀδελφούς τους ἀλλὰ συστέλλονται νὰ τὸ ὁμολογήσουν. Ἀντίθετα ὁ Δημ. Αἰνιάν (ἡ ἐξαίρεση ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὸν κανόνα τῆς παντελοῦς ἀπουσίας «διανοουμένων» ἀπὸ τὶς ἀνταρσίες) ἀποδίδει μὲν στὸ κίνημα ὅπου ὁ ἴδιος ἔλαβε μέρος «σκοπὸν ἐθνικόν», ἐννοώντας ὅμως ὅτι «ἐπρόκειτο διὰ τοῦ κινήματος τούτου νὰ ἐπέλθῃ μία μεταβολὴ τῶν πραγμάτων ἐπὶ τὸ βέλτιον, ἥτοι νὰ ὑποχρεωθῇ ἡ Κυβέρνησις νὰ μεταβάλῃ κυβερνητικὴν πορείαν, ἐφαρμοζομένου τοῦ συντάγματος» κλπ. Ἄλλον ἐθνικὸ σκοπὸ δὲν δείχνει νὰ ξέρει ὁ Αἰνιάν, ἀλλὰ καὶ νὰ ξέρει τὸν ἔχει ξεχάσει ὅταν μετὰ τὴν ἀποτυχία τοῦ κινήματος καταφεύγει στὸ Δομοκό, ὅπου ὁ Διοικητὴς ΧατζηΧουσεῖν πασάς, συγκινημένος μέχρι δακρύων ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τῶν «δεινοπαθημάτων» τοῦ Αἰνιάνος, τοῦ ὑπόσχεται προστασία²².

«Τὰ πράγματα δὲν ἄλλαξαν, ἀλλ' ὁπωσδήποτε ἄλλαξε ἡ φορὰ τῶν πραγμάτων» — αὐτὸς εἶναι, κατὰ τὸν συγγραφέα, ὁ ἀπολογισμὸς τῶν γεγονότων τοῦ 1848 στὸ κεφάλαιο μὲ τίτλο «Πολιτικὲς προεκτάσεις καὶ ἐπιβίωση ἰδεῶν» (σ. 192). Ἐπιβίωση ἰδεῶν σημαίνει, μᾶλλον, ὅτι ἡ ἀνάγκη τῆς ἀλλαγῆς ἔγινε περισσότερο αἰσθητὴ μετὰ τὰ γεγονότα» (σ. 196). Καὶ πολιτικὲς προεκτάσεις, μᾶλλον, ὅτι λόγῳ 1848 τὰ τρία πολιτικὰ κόμματα ἐξαφανίστηκαν μετὰ τὸ 1855 (σ. 197), καὶ ἐπίσης ὅτι ἐπιταχύνονται οἱ ἐξελίξεις ποὺ ὀδηγοῦν στὴν ἔξωση τοῦ Ὅθωνα (σ. 194). Ὑποθέτει κανεὶς ὅτι ἂν ἡ ἐπιτάχυνση προχωρεῖ μὲ τέτοιους ρυθμούς, ἀσφαλῶς χωρὶς αὐτὴν θὰ προλάβαινε ὁ Ὅθων νὰ πεθάνει στὴν Ἑλλάδα. Κι ἂς μὴν «ἐπιταχύνθηκε» ἡ διάλυση, κάν, τῆς Βουλῆς, ἡ ὁποία ἐπιβιώνει ἀνενόχλητη ὡς τὸ 1850. Ἀπομένει νὰ μάθουμε ἂν εἶχαν ἢ δὲν εἶχαν δίκιο οἱ κινήματιες. Μὰ φυσικὰ καὶ εἶχαν δίκιο στὸ νὰ ζητοῦν τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ πιὸ φιλελεύθερου συντάγματος στὴν Εὐρώπη, τοῦ ἑλληνικοῦ δηλαδὴ. Πῶς βγαίνει αὐτό; Γιατὶ τὸ ἄλλο πιὸ φιλελεύθερο, ἦταν τὸ ἀγγλικό! (σ. 208). Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἡ μέχρι τοῦδε ἱστοριογραφία κινοῦνταν βάσει ἐνὸς σατανικοῦ καὶ φθονεροῦ σχεδίου νὰ στέρησει ἀπὸ μιὰ τέτοια ὑστεροφημία τὸν Βελέντζα, τὸν Τζαμάλα, τὸν Μπαλατσό, τὸν Μερεντίτη, τὸν Περρωτὴ καὶ τόσους ἄλλους πατριῶτες. Ἀς συμπεριληφθεῖ κι αὐτὸ στὶς ἑλληνικὲς ιδιορρυθμίες.

22. Δημήτριος Αἰνιάν, *Ἀπαντα*, ἐκδ. Γ. Βαλέτα, Ἀθήνα 1962, σ. 88 - 95. Καὶ αὐτὴ ἡ πληροφορία βρίσκεται τῇ θέσῃ τῆς στίς ὑποσημειώσεις τοῦ βιβλίου (σ. 215).

Θὰ ἀφήσουμε λοιπὸν τὸ ἐλλαδικὸ 1848 καὶ τὸ κεφαλονίτικὸ 1848 - 9 στὴν ἐκκρεμότητά τους. Ἡ σύνδεση ἐλληνικῆς καὶ εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας περιμένει μιὰ πειστικότερη ἐκδοχή. Καὶ γιὰ μὲν τὴν Κεφαλονιά, προέχει ἡ ἔνταξη, κατ' ἀρχήν, στὴν κεφαλονίτικη κλίμακα. Ἡ ἐνδεχόμενη σύνδεση μὲ τὴν Εὐρώπῃ θὰ περάσει πρῶτα μέσα ἀπὸ τὸ ἐπτανησιακὸ ζήτημα, συνεπῶς καὶ μέσα ἀπὸ τὸ ζήτημα τῆς Βρεταννικῆς αὐτοκρατορίας. Γιὰ δὲ τὴν Ἑλλάδα, ἃς ἀναζητηθεῖ ἓνα πλαίσιο ἀναφορᾶς συγγενέστερο πρὸς αὐτὴν ἀπὸ ὅ,τι εἶναι ἡ δυτικὴ Εὐρώπῃ τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἡ Ἑλλάδα ἐξ ὀρισμοῦ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸ πλαίσιο τοῦ 1815 (σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ Ἑπτάνησα), καὶ ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ Ancien Régime, ἐναντίον τοῦ ὁποίου ἐξεγείρονται οἱ εὐρωπαϊκοὶ λαοί. Τὸ μόνον Ancien Régime εἶναι γι' αὐτὴν ἡ Ὄθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Ἄν πρέπει ὅπωςδὴποτε νὰ ἐντάξουμε τὴν ἐλληνικὴ ἱστορία στὴν εὐρωπαϊκὴ, αὐτὸ θὰ γίνῃ ἀναγκαστικὰ μέσω Βαλκανίων. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ ἐλληνικὸ «1848» πέφτει, ἀπὸ μιὰν ἄποψη, στὰ 1843, ἀπὸ μιὰν ἄλλη, στὰ 1859 - 62. Ὅχι ὅμως χωρὶς νὰ θυμηθοῦμε ἀντίστοιχα τὸ μολδοβλαχικὸ καὶ τὸ σερβικὸ 1842, τὸ μολδοβλαχικὸ 1856 - 9, τὸ σερβικὸ 1859· ὅχι χωρὶς νὰ ἀκούσουμε, πίσω ἀπ' αὐτά, τὸν ρόγχο τῆς Ὄθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ὅποτε καὶ ἡ κύρια γέφυρα μεταξὺ Ἑλλάδας καὶ Ἑπτανήσων, ὅσο πρόκειται γιὰ διαφορετικὰ ἐπικράτειες, θὰ εἶναι τὸ Ἀνατολικὸ ζήτημα. Ἡ κατὰ παράδοσιν προνομιακὴ σχέση τῶν Ἑλλήνων μὲ τὴν Εὐρώπῃ ἔχει ἀντέξει καὶ χειρότερες δοκιμασίες.

ΕΛΛΗ ΣΚΟΠΕΤΕΑ